

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

Навчально-науковий медичний інститут

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

кафедра психології

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

“ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ”

В.о.завідувача кафедри психології

_____ Володимир ШЕВЧЕНКО

“ 28 ” травня 2025 року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття ступеня вищої освіти

бакалавр

(ступінь вищої освіти)

на тему: **ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ**
ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ

Керівник: викладач кафедри психології
Демченко Ганна Леонідівна

(вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Рецензент: кандидат психологічних наук,
доцент, в. о. директора ІРЦ №3
м. Миколаїв
Прасол Дмитро Вікторович

(посада, вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Виконала: здобувач IV курсу групи 465
Коваленко Гордій Віталійович

(П.І.Б.)

Спеціальність: С4 “Психологія”

(шифр і назва спеціальності)

ОПП: “Психологія”

Миколаїв – 2025 рік

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Кафедра психології

Освітній рівень – бакалавр
Спеціальність: С4 “Психологія”

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

В.о.завідувача кафедри психології

_____ Володимир ШЕВЧЕНКО

“ 12 ” лютого 2025 року

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА

Здобувачу **Коваленко Гордію Віталійовичу**.

1. Тема роботи: “Психологічні чинники виникнення делінквентної поведінки серед підлітків” затверджена наказом Чорноморського національного університету імені Петра Могили № 34/1 від “12” лютого 2025 року.

2. Об’єкт дослідження – делінквентна поведінка підлітків як соціально-психологічне явище.

3. Предмет дослідження – психологічні чинники, що зумовлюють схильність до делінквентної поведінки у підлітковому віці.

4. Завдання дослідження:

- Здійснити теоретичний аналіз феномена делінквентної поведінки у психологічній літературі ;
- Визначити основні психологічні чинники, що впливають на виникнення делінквентної поведінки у підлітків ;
- Дослідити емоційні та особистісні особливості підлітків із проявами делінквентної поведінки ;

- Провести емпіричне вивчення взаємозв'язків між рівнем тривожності, самооцінки, агресивності та схильністю до девіантної поведінки .

- Розробити практичні рекомендації щодо психолого-Розробити психологічні рекомендації щодо профілактики та корекції делінквентної поведінки у підлітковому середовищі .

1. Науковий керівник роботи.

ППП та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
Демченко Ганна Леонідівна викладач кафедри психології	12 лютого 2025 року _____	20 травня 2025 року _____

2. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра (КРБ)	Строк виконання етапів роботи
1.	Погодження керівником змісту КРБ.	12.02.2025 р.
2.	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження.	25.02.2025 р.
3.	Робота над підготовкою тексту КРБ.	
3.1.	Розділ 1. Теоритичний аналіз проблеми особистісних конфліктів у підлітковому віці	30.03.2025 р.
3.2.	Розділ 2. Емпіричне дослідження психологічних чинників конфліктності у підлітковому віці	30.04.2025 р.
3.3.	Розділ 3. Практичні рекомендації психолого – педагогічного супроводу конфліктних школярів підліткового віку	15.05.2025 р.
4.	Висновки.	20.05.2025 р.
5.	Захист КРБ на кафедрі (попередній захист).	28.05.2025 р.
6.	Захист КРБ перед Екзаменаційною комісією.	24.06.2025 р.

Здобувач

Науковий керівник

_____ Гордій КОВАЛЕНКО
(підпис)

_____ Ганна ДЕМЧЕНКО
(підпис)

АНОТАЦІЯ

Коваленко Г. В. Психологічні чинники виникнення делінквентної поведінки серед підлітків – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра за спеціальністю С4 «Психологія» – Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2025.

Кваліфікаційну роботу присвячено вивченню психологічних чинників, що детермінують делінквентну поведінку в підлітковому віці.

Досліджено теоретично сутність делінквентної поведінки підлітків та психологічні чинники, що зумовлюють її виникнення;

Проаналізовано теоретичні підходи до трактування природи делінквентності та факторів, що її зумовлюють.

Розглянуто роль самооцінки, тривожності, агресивності та особистісної дезадаптації у формуванні девіантної поведінки.

Емпірично досліджено взаємозв'язки між емоційними станами та проявами делінквентної поведінки у підлітків.

Розроблено комплекс психологічних рекомендацій щодо попередження та профілактики делінквентної поведінки в підлітковому середовищі.

Об'єктом дослідження є делінквентна поведінка підлітків як соціально-психологічне явище. Предметом дослідження є психологічні чинники, що сприяють виникненню делінквентної поведінки у підлітковому віці.

Наукова новизна роботи полягає у виявленні специфічних взаємозв'язків між індивідуально-психологічними характеристиками підлітків і схильністю до делінквентних форм поведінки.

Ключові слова: Делінквентна поведінка, підлітки, психологічні чинники, девіація, агресія, тривожність, самооцінка, соціальна дезадаптація.

ANNOTATION

Kovalenko H. V. Psychological Factors in the Emergence of Delinquent Behavior Among Adolescents – Manuscript.

Qualification thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Bachelor in specialty C4 “Psychology” – **Petro Mohyla Black Sea National University**, Mykolaiv, 2025.

This qualification thesis is devoted to the study of psychological factors that determine delinquent behavior in adolescence.

The theoretical essence of adolescent delinquent behavior and the psychological factors underlying its emergence have been explored.

Theoretical approaches to interpreting the nature of delinquency and the factors that contribute to it have been analyzed.

The role of self-esteem, anxiety, aggressiveness, and personal maladjustment in the formation of deviant behavior has been examined.

Empirical research has been conducted on the interrelations between emotional states and manifestations of delinquent behavior in adolescents.

A set of psychological recommendations has been developed to prevent and reduce delinquent behavior in the adolescent environment.

The **object** of the study is adolescent delinquent behavior as a socio-psychological phenomenon.

The **subject** of the study is the psychological factors contributing to the emergence of delinquent behavior during adolescence.

The **scientific novelty** of the work lies in identifying specific interrelations between individual psychological traits of adolescents and their tendency toward delinquent behavioral patterns.

Keywords: delinquent behavior, adolescents, psychological factors, deviation, aggression, anxiety, self-esteem, social maladjustment.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ	12
1.1. Психологічні особливості підліткового віку як фактор делінквентності та основні психологічні підходи до пояснення делінквентної поведінки	12
1.2. Характеристика психологічних чинників як передумови делінквентної поведінки	20
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	
2.1. Обґрунтування методології та процедура проведення дослідження	28
2.2. Аналіз результатів, статистична обробка даних та інтерпретація результатів дослідження	28
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	35
3.1. Психологічна підтримка та корекційна робота з підлітками групи ризику	42
3.2. Програми профілактики делінквентної поведінки та рекомендації для психологів, соціальних педагогів, вчителів і батьків	42
	48
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	62
ДОДАТКИ	70

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасних соціально-політичних умовах України проблема делінквентної поведінки підлітків набуває особливої актуальності. Зростання рівня агресії, тривожності, девіантності та емоційної нестабільності серед молоді свідчить про глибокі психологічні й соціальні порушення, що відображаються у поведінці. Особливу небезпеку становить те, що делінквентні прояви у підлітковому віці можуть трансформуватися у хронічні форми асоціальної поведінки в дорослому житті.

Делінквентна поведінка (от лат. *delictum* - провина, англ. - *delinquency* - правопорушення) – це «антисупільна протиправна поведінка індивіда, втілена у діях чи бездіяльності, яка спрямована на населення шкоди окремим громадянам чи суспільству в цілому. Вона може мати форму як «дрібних» порушень, що не сягають рівня злочину - асоціальна поведінка, так і власне злочинних дій, що караються карним кодексом, - кримінальна, антисоціальна поведінка» [21].

На сьогодні проблема делінквентної поведінки підлітків є однією з найгостріших у сфері підліткової психології, кримінології та соціальної роботи. З огляду на швидкі соціальні зміни, зниження ролі інституту сім'ї, послаблення виховного впливу школи та вплив масової культури, все більше підлітків виявляють схильність до порушення соціальних норм, моральних принципів та правових вимог.

Аналіз сучасного стану проблеми дозволяє виділити кілька ключових тенденцій:

- зростання кількості правопорушень серед неповнолітніх (у звітах Національної поліції та соціальних служб фіксується стабільно високий рівень таких кримінальних та адміністративних порушень серед підлітків, як крадіжки, хуліганство, булінг, вживання психоактивних речовин та участь у групових конфліктах);

- поширення латентної делінквентності (багато проявів асоціальної поведінки залишаються поза полем зору офіційних інституцій – це, зокрема, кібербулінг, шантаж у соцмережах, вандалізм, які важче виявити та контролювати);

- психологічні чинники, які сприяють делінквентності (низький рівень емоційної саморегуляції, агресивність, імпульсивність, підвищений рівень тривожності, занижена або завищена самооцінка, дефіцит позитивного соціального досвіду, проблеми в сім'ї (насильство, нехтування, гіперопіка або байдужість));

- зростання впливу інтернету та соціальних мереж (онлайн-середовище часто формує уявлення про «норму» агресії, ризикованої поведінки, порушення закону як способу самореалізації або протесту, крім того, підлітки схильні копіювати девіантні моделі поведінки, що транслиуються популярними блогерами);

- недостатність профілактичних програм (існує брак системної, психологічно обґрунтованої та цільової профілактики на рівні освітніх закладів, а також обмежена кількість фахівців, які мають достатню підготовку для роботи з «групами ризику»).

Проблема девіантної та делінквентної поведінки в підлітковому віці та середовищі привертала увагу численних науковців різних галузей науки й відображена в працях вітчизняних та закордонних дослідників (О. Абухажар, Н. Акімова, Н. Апетик, С. Бадьора, С. Байда, А. Бесєдін, В. Білецька, О. Бондарчук, Д. Борулько, О. Вовченко, В. Войтко, О. Гармаш, А. Гольдштейн, А. Грись, І. Данченко, А. Досін, Ю. Луценко, А. Лобанова, Л. Калашнікова, Р. Карімова, О. Кікінежді, Н. Коваль, І. Козубовська, В. Колесніченко, Л. Литвинчук, Ю. Луценко, Л. Магдисюк, О. Максим, Н. Максимова, Н. Малиш, І. Манілов, Д. Марченко, Л. Мафтин, В. Моргун, І. Мудрак, О. Павлик, В. Панок, В. Поліщук, Л. Онуфрієва, І. Парфенович, І. Підласий, В. Пушкар, Г. Радчук, Т. Рябовол, Н. Савінова, О. Сафін, І.Середа, К. Седих, Ч.

Спілбергер, І. Стрілецька, М. Томчук, С. Томчук, О. Федоренко, Л. Філоненко, О. Христук, О. Чайковська, Б. Чередрецька, Т. Швець, В. Шпак, В. Щербина-Прилука, О. Янкович та інші).

Актуальність теми зумовлена необхідністю своєчасного виявлення психологічних чинників, які сприяють виникненню протиправної чи девіантної поведінки; потребою у формуванні системи профілактики, адаптованої до вікових особливостей підлітків; недостатньою розробленістю комплексних психологічних програм корекції та профілактики делінквентної поведінки на рівні шкіл, соціальних служб і молодіжних центрів, все це й зумовило вибір теми кваліфікаційної роботи **“Психологічні чинники виникнення делінквентної поведінки серед підлітків”**.

Мета дослідження – виявити основні психологічні чинники, що сприяють виникненню делінквентної поведінки у підлітків, та визначити шляхи їх попередження.

База дослідження - Дослідження проводилося на базі загальноосвітнього навчального закладу м. Миколаєва і с. Великий Дальник. Участь у дослідженні взяли учні 8–11 класів, віком від 13 до 17 років.

Вибірка дослідження:

До вибірки увійшли 60 підлітків (30 хлопців і 30 дівчат), з них:

30 – з попередніми ознаками девіантної чи делінквентної поведінки (виявленими через шкільну документацію, поведінкові спостереження або самозвіти),

30 – контрольна група зі схожими соціально-демографічними характеристиками, без ознак делінквентності.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до вивчення делінквентної поведінки.

2. Визначити психологічні характеристики підлітків із делінквентною поведінкою.

3. Провести емпіричне дослідження рівня агресивності, тривожності та самооцінки у підлітків.

4. Розробити рекомендації щодо психопрофілактики делінквентності серед підлітків.

Об'єктом дослідження є підлітки в період активного психосоціального розвитку.

Предмет дослідження – психологічні чинники делінквентної поведінки.

Методи дослідження. У дослідженні використано ряд теоретичних методів - *аналіз науково-методичної літератури* (для виявлення теоретичних основ делінквентної поведінки підлітків); *емпіричних методів* - психодіагностичні методики: опитувальник Басса-Даркі (вимірювання рівня агресивності), методика Спілбергера-Ханіна (особистісна та реактивна тривожність), методика діагностики самооцінки (по Дембо-Рубінштейн) (діагностика самооцінки і рівня домагань), тест Розенцвейга (реакція на фрустрацію, тип реагування на труднощі); *статистичні методи*: кореляційний аналіз, порівняння середніх значень, визначення коефіцієнтів зв'язку. Для обробки емпіричних результатів дослідження використовувався метод математичної статистики — ранговий коефіцієнт кореляції Спірмена, що дозволяє оцінити ступінь і напрямок зв'язку між психологічними змінними, представленими в порядковій шкалі.

Практична значущість роботи полягає в можливості ранньої діагностики ризиків (для виявлення підлітків, які перебувають у зоні ризику делінквентної поведінки, ще на ранніх етапах соціалізації), розробці та впровадженні профілактичних програм (основа для створення психологічних тренінгів, освітніх курсів і корекційних програм, спрямованих на зниження рівня агресії, тривожності, фрустрації та інших чинників, що сприяють делінквентності), застосуванні у практиці шкільних психологів і соціальних педагогів (практичні рекомендації, розроблені на основі дослідження, можуть бути ефективно використані фахівцями в освітніх закладах для корекційної

роботи з підлітками), підвищенні обізнаності батьків і педагогів (матеріали роботи можуть бути використані для проведення лекцій, батьківських зборів і семінарів щодо профілактики девіантної поведінки в учнівському середовищі), формуванні психологічної культури підлітків через просвітницькі заходи (заняття, консультації, інфографіку), що можуть сприяти формуванню відповідального ставлення підлітків до своїх вчинків і розвитку емоційного інтелекту.

Тема кваліфікаційної роботи має не лише науково-дослідне, а й значне соціальне значення, оскільки результати дослідження можуть бути використані для поліпшення психолого-педагогічного супроводу підлітків у навчальних закладах, центрах соціальних служб і реабілітаційних установах. Вивчення психологічних чинників, що сприяють виникненню делінквентної поведінки, є ключовим для розробки ефективних профілактичних та корекційних програм.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, списку використаних джерел та додатків. Робота містить 4 рисунки та 7 таблиць. Загальний обсяг роботи – 71 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ

1.1 Психологічні особливості підліткового віку як фактор делінквентності та основні психологічні підходи до пояснення делінквентної поведінки

У сучасному суспільстві проблема порушення соціальних і правових норм залишається однією з найбільш актуальних. Особливо небезпечною є тенденція до зростання злочинної або близької до неї поведінки серед молоді та підлітків. Така поведінка має назву делінквентна, і вона потребує глибокого вивчення з точки зору соціології, психології, педагогіки та кримінології.

Підлітковий вік розглядається як один із найскладніших періодів онтогенезу, що супроводжується формуванням нової психосоціальної ідентичності, розвитком автономії, інтенсивними біопсихосоціальними змінами. У цей час виникає так званий "підлітковий комплекс", який характеризується підвищеною емоційною чутливістю, нестабільністю самооцінки, афективною нестійкістю, підвищеною тривожністю та імпульсивністю. Характерні для цього віку полярні емоційні стани (від ейфорії до апатії), перепади настрою, реакції протесту, бажання бути визнаним серед однолітків — створюють сприятливий ґрунт для розвитку як адаптивних, так і дезадаптивних стратегій поведінки. Ігнорування потреб підлітка в емоційній підтримці, безпеці та самоствердженні нерідко призводить до формування девіантної чи делінквентної поведінки.

Термін *делінквентність* походить від латинського *delinquens*, що означає «той, хто порушує». У широкому розумінні делінквентна поведінка — це сукупність дій особи, що суперечать нормам права й тягнуть за собою юридичну відповідальність.

Т. Швець, досліджуючи характерні особливості делінквентної поведінки, окреслює наступне визначення такого виду поведінки: «делінквентна поведінка – це поведінка, за якої неповнолітні здійснюють протиправні вчинки, що мають зовнішні ознаки правопорушень, але за які вони не можуть нести юридичну відповідальність, оскільки у них не настав стан юридичної дієздатності. Суб'єктами делінквентної поведінки є особи молодого віку, що пояснюється психофізіологічними змінами в їхньому організмі» [47].

На відміну від девіантної поведінки, що охоплює будь-яке відхилення від соціальних норм (у тому числі позитивне), делінквентна має чітко негативний, правопорушувальний характер.

Основні ознаки делінквентної поведінки:

- порушення чинних правових норм (адміністративних, кримінальних, цивільних);
- соціальна шкода або загроза для інших осіб чи громади;
- наявність усвідомленості та вольового характеру дій;
- можливість притягнення до відповідальності [46].

Класифікація делінквентної поведінки дослідниками здійснюється за різними критеріями:

1. За ступенем тяжкості: адміністративна делінквентність (порушення громадського порядку, куріння в заборонених місцях, дрібне хуліганство); кримінальна делінквентність (злочини проти особи, майна, суспільства (крадіжки, бійки, розбій тощо).

2. За формою прояву: агресивна (насильницька поведінка: бійки, погрози, знущання); егоцентрична (крадіжки, шахрайство, брехня); віктимна (спрямована проти себе: суїцидальна поведінка, наркотики); конформна (підпорядкування тиску групи на шкоду закону: участь у банді, хуліганство з компанією).

3. За мотивами: *корислива* (спрямована на отримання матеріальної вигоди); *протестна* (свідоме порушення правил із метою спротиву); *імпульсивна* (спонтанна, емоційно обумовлена).

У підлітковому віці делінквентна поведінка часто виникає як форма протесту або пошуку себе, а також як результат впливу однолітків або неблагополучного соціального оточення (сім'я, школа, вулиця).

До головних факторів ризику належать:

- недостатній контроль з боку батьків;
- агресивне середовище;
- низька самооцінка або фрустрація;
- негативні інформаційні впливи (ЗМІ, інтернет);
- психологічна нестабільність, невирішені внутрішні конфлікти.

Як бачимо, делінквентна поведінка є складним соціально-психологічним феноменом, що потребує глибокого аналізу та багатосторонньої профілактики, а розуміння її типів, причин виникнення дозволить своєчасно реагувати на перші прояви порушень та розробляти ефективні профілактичні програми, особливо у роботі з підлітками.

Підлітковий вік (приблизно від 11 до 17 років) є перехідним етапом між дитинством і дорослістю, який характеризується глибокими фізіологічними, емоційними та соціально-психологічними змінами; це період інтенсивного розвитку самосвідомості, формування «Я-концепції», потреби у самоствердженні, автономії та пошуку власного місця у світі.

Одним із ключових факторів, що актуалізують розвиток девіантних форм поведінки у підлітковому віці, є поява адиктивних стратегій, спрямованих на втечу від психологічного дискомфорту. У підлітків зі зниженою стресостійкістю або порушеною адаптацією спостерігається тенденція до вибору найменш енергозатратних шляхів подолання труднощів, що проявляється через формування хибних компенсаторних механізмів — залежностей (від речовин, ігрових дій, поведінкових шаблонів тощо). Причини цього включають порушення емоційної регуляції, низьку

толерантність до фрустрації, когнітивні викривлення, недостатність ефективних копінг-стратегій. Підлітки, які не мають змоги реалізувати потреби у прийнятті та самореалізації, часто вдаються до поведінки, що тимчасово створює ілюзію контролю та захищеності, однак насправді веде до ще більшої соціальної ізоляції.

Одна з ключових особливостей цього віку – критичне переосмислення стосунків з оточуючими: батьками, вчителями, друзями. Підлітки часто відчують внутрішній конфлікт між бажанням бути самостійними і реальною залежністю від дорослих. У разі відсутності підтримки або розуміння з боку значущих осіб, це може спричинити агресивність, протест, а іноді – відхилення у поведінці.

Однією з характерних рис підліткового віку є емоційна нестабільність, яка проявляється у частих змінах настрою, підвищеній дратівливості, тривожності або, навпаки, збудженні. У поєднанні з імпульсивністю та недостатнім розвитком навичок саморегуляції це створює передумови для конфліктної, ризикованої та навіть агресивної поведінки.

Підлітки часто не усвідомлюють наслідків своїх вчинків, діють емоційно, без ретельного аналізу ситуації. Це робить їх більш уразливими до впливу негативного соціального середовища, включаючи асоціальні компанії.

Підлітки прагнуть бути прийнятими в соціумі, особливо в колі однолітків. У випадку, коли позитивне самоствердження через навчання, творчість або спорт неможливе (через низьку самооцінку, відсутність підтримки, шкільні труднощі тощо), потреба визнання може реалізовуватися через протестну чи делінквентну поведінку.

Такі підлітки нерідко потрапляють під вплив груп, де демонстрація зухвалості, агресії чи порушення правил є «нормою», що дозволяє швидко здобути авторитет.

У підлітковому віці продовжується формування моральних переконань, проте часто ці уявлення ще не стали внутрішніми переконаннями.

Відбувається боротьба між засвоєними у дитинстві правилами та реальними спокусами соціального середовища.

Низький рівень розвитку моральної свідомості або відсутність чітких моральних орієнтирів сприяє легшому переходу до правопорушень, особливо якщо така поведінка схвалюється у групі однолітків.

Формування поведінки підлітка значною мірою залежить від характеру виховання в сім'ї, стилю спілкування з батьками, наявності емоційного тепла, розуміння та підтримки. Сім'ї, в яких переважає авторитарний або гіпоопікунський стиль, частіше формують дистанційовані чи агресивні моделі поведінки.

Також значним є вплив школи, вулиці, соціальних мереж. Якщо підліток не знаходить підтримки у позитивному середовищі, він звертається до груп ризику, де реалізує себе через девіантні чи делінквентні форми поведінки.

Таким чином, психологічні особливості підліткового віку створюють підґрунтя як для особистісного зростання, так і для формування ризикованої або поведінки, що порушує закон. Емоційна нестабільність, імпульсивність, потреба в самоствердженні та вплив оточення є ключовими чинниками, що можуть зумовити делінквентну поведінку. Ефективна профілактика має спиратися на глибоке розуміння вікової психології та врахування індивідуальних особливостей розвитку кожного підлітка.

Делінквентна поведінка як форма порушення соціальних і правових норм є предметом дослідження низки наук — кримінології, соціології, педагогіки та психології. Особливий інтерес становить вивчення психологічних механізмів делінквентності, особливо у підлітковому віці, коли відбувається інтенсивний процес особистісного формування та соціалізації. Розуміння витоків такої поведінки є необхідним для розробки ефективних профілактичних та корекційних програм.

Згідно з класичною концепцією З. Фрейда, джерелом девіантної (у тому числі делінквентної) поведінки є внутрішні конфлікти між Ід (первинні

потяги), Его (раціональна частина особистості) та Супер-Его (моральні норми). Якщо Супер-Его розвинене недостатньо, а Его не здатне контролювати Ід, виникають імпульсивні або асоціальні вчинки. Також Фройд пов'язував злочинність із почуттям провини, що несвідомо стимулює людину до правопорушень з метою «покарання себе».

Поведінкові теорії (Б. Скіннер, Дж. Уотсон) розглядають делінквентну поведінку як результат навчання через підкріплення. Якщо антисоціальні дії призводять до бажаного результату (визнання, матеріальні вигоди, увага), вони закріплюються й повторюються. Відомий приклад – експеримент А. Бандури з «лялькою Бобо», де діти повторювали агресивну поведінку дорослих, що спостерігали. У цьому підході важливу роль відіграє оточення та соціальне підкріплення, особливо у підлітковому середовищі.

Когнітивні теорії (Ж. Піаже, А. Бек) пояснюють девіантну поведінку через неадекватну когнітивну схему, тобто спотворене сприйняття себе, інших і соціальних норм.

Підлітки з делінквентною поведінкою часто мають:

- схильність до «катастрофічного мислення» («мене всі зневажають – значить, можна порушувати правила»);
- занижену самооцінку або, навпаки, завищене «Я», що вимагає домінування;
- відсутність емпатії та критичного мислення.

Когнітивна терапія у цьому випадку може бути ефективною для корекції спотворених переконань.

К. Роджерс і А. Маслоу підкреслювали важливість задоволення базових потреб (безпеки, любові, самореалізації) для формування повноцінної особистості. Делінквентна поведінка трактується як реакція на фрустрацію важливих потреб, зокрема, потреби у визнанні, підтримці та автономії. Якщо підліток не отримує прийняття в сім'ї або соціумі, він шукає альтернативні шляхи самоствердження – часто через антисоціальні дії.

А. Бандура запропонував інтегрований підхід, що поєднує когнітивні та поведінкові компоненти. Він наголошував на ролі соціального навчання через спостереження та ідентифікацію з моделлю. Підлітки переймають моделі поведінки з фільмів, ігор, соціальних мереж або від авторитетних фігур. Також важливою є концепція саморегуляції: особи з низьким рівнем самоконтролю більш схильні до правопорушень.

Узагальнюючи наукові бачення щодо психологічних підходів авторами було зафіксовано порівняння основних положень у вигляді таблиці “Порівняльна таблиця психологічних підходів до пояснення делінквентної поведінки” (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**Порівняльна таблиця психологічних підходів до пояснення
делінквентної поведінки**

<i>Підхід</i>	<i>Основна ідея</i>	<i>Причина делінквентності</i>
Психоаналітичний	Внутрішні конфлікти	Домінування Ід, слабке Супер-Его
Поведінковий	Навчання через підкріплення	Закріплення антисоціальних дій
Когнітивний	Перекручена система мислення	Негативні установки
Гуманістичний	Невдоволені потреби	Пошук самореалізації
Соціально- когнітивний	Моделювання поведінки	Вплив референтних груп, низький самоконтроль

Отже, розгляд різних психологічних підходів дозволяє глибше зрозуміти механізми делінквентної поведінки та її корені. Кожен із підходів акцентує на різних аспектах – від внутрішньої мотивації до впливу

середовища. Комплексне використання цих підходів у психологічній практиці дає змогу розробляти ефективні індивідуальні та групові методики профілактики та корекції протиправної поведінки підлітків.

1.2 Характеристика психологічних чинників як передумови делінквентної поведінки.

Поведінка людини, зокрема така її форма як делінквентна, формується під впливом комплексу чинників, серед яких важливу роль відіграють психологічні. Психологічні чинники – це внутрішні особистісні особливості, які зумовлюють схильність до певної поведінки: риси характеру, мотивація, емоційна сфера, рівень самоконтролю, особливості мислення та сприйняття.

У структурі делінквентної поведінки психологічні чинники не виступають єдиною причиною, однак у поєднанні з соціальними та біологічними передумовами вони можуть суттєво впливати на формування антисоціальних установок та моделей поведінки. Саме тому вивчення таких чинників є ключовим для розуміння причин порушення правових і соціальних норм у підлітковому віці.

Одним із найбільш поширених і досліджених психологічних чинників є *агресивність*. Агресія може бути як прямою (фізичною, вербальною), так і непрямою (провокативна поведінка, ворожість). У підлітків делінквентного типу часто фіксуються підвищені рівні агресії, що може бути пов'язано з особливостями темпераменту, фрустрацією або соціальною дезадаптацією.

Період підлітковості – це складний етап, що супроводжується інтенсивними фізичними, емоційними та соціальними змінами. Водночас саме в цьому віці особистість найбільш уразлива до впливу зовнішніх факторів. Потреба у визнанні, незалежності, самоутвердженні – усе це часто супроводжується внутрішньою напругою та емоційною нестабільністю.

У таких умовах агресія може стати реакцією на стрес, фрустрацію або відчуття незрозумілості з боку дорослих. Якщо ці агресивні імпульси не керуються – вони можуть трансформуватися у протиправну поведінку.

У психології агресивність визначають як стійку схильність до прояву агресії, тобто поведінки, яка спричиняє або може спричинити шкоду іншій людині: фізичну, емоційну чи соціальну.

Підліткова агресивність може проявлятися в різних формах: *фізична агресія* (бійки, насильство), *вербальна* (образи, погрози), опосередкована (плітки, маніпуляції), *аутоагресія* (самопошкодження, ризикована поведінка).

Результати наукових досліджень доводять, що підвищена агресивність підлітка прямо корелює з його готовністю порушувати соціальні норми. У поєднанні з низьким рівнем самоконтролю, проблемами в сім'ї чи школі, агресія часто стає «механізмом захисту», способом самоствердження або навіть єдиною доступною моделлю поведінки. До прикладу, підліток, який не має конструктивного способу висловлювати емоції, може ображати вчителів або однолітків, приєднуватися до девіантної групи, вчиняти хуліганські дії або дрібні правопорушення.

Серед головних причин агресії дослідники називають досвід насильства в сім'ї або соціальному середовищі; гіперопіку чи байдужість з боку батьків; вплив медіа, ігор або субкультур, які романтизують насильство; фрустрацію незадоволених потреб (уваги, безпеки, визнання). Усе це створює внутрішню напругу, що виливається в агресію, а далі – в делінквентну або навіть кримінальну поведінку, але агресивність – не злочин, а сигнал про потребу у допомозі.

Іншим важливим чинником виникнення делінквентної поведінки є ***імпульсивність*** – схильність діяти без попереднього обдумування наслідків, що проявляється у неконтрольованих діях, недостатньому аналізі наслідків та емоційній нестабільності. Імпульсивні підлітки частіше потрапляють у конфліктні ситуації, піддаються емоціям, легко піддаються зовнішньому впливу, що створює ґрунт для правопорушень. Підлітки з високим рівнем імпульсивності схильні до конфліктів, агресії, необдуманих вчинків, що часто суперечать правовим нормам. Отже, дослідження імпульсивності як фактора виникнення правопорушень є важливим як з наукової, так і з практичної точки зору.

Імпульсивна поведінка не завжди має чітке мотиваційне обґрунтування, часто суперечить нормам логіки або моралі. Підлітки через особливості мозкового розвитку (зокрема, префронтальної кори) мають знижену здатність до планування, самоконтролю та передбачення наслідків. У перехідному віці імпульсивність часто підсилюється емоційними сплесками, нестачею досвіду та соціального впливу. Результати досліджень показують, що особи з високим рівнем імпульсивності мають вищу ймовірність участі в агресивних діях, низький рівень соціальної відповідальності й тенденцію до порушення правил без усвідомлення наслідків.

Імпульсивність є основою реактивної агресії, коли особа діє агресивно у відповідь на подразник, не обдумуючи альтернатив. Це часто спостерігається у хуліганстві, бійках, словесних конфліктах. У підлітків із низьким рівнем емоційної регуляції ризик вчинення протиправних дій різко зростає. Імпульсивність є значущим психологічним чинником, що підвищує ризик протиправної поведінки, особливо у підлітковому віці. Високий рівень імпульсивності корелює з агресією, зниженим самоконтролем і схильністю до ризикових дій.

Агресивність та імпульсивність формують своєрідний психоемоційний фон, який знижує здатність особистості контролювати власні вчинки, особливо у кризових або провокаційних ситуаціях.

Тривожність часто є фоном для формування делінквентної поведінки. Високий рівень тривожності може зумовлювати уникнення відповідальності, агресивну реакцію на незрозумілі ситуації, схильність до груп, що «захищають» через силу.

У суспільстві дедалі більше уваги приділяється агресії та зовнішнім проявам девіантності. Водночас тривожність – як внутрішній, прихований фактор – часто недооцінюється, тим не менш, саме вона може бути пусковим механізмом для порушення соціальних норм, агресивних реакцій, втечі в асоціальні групи або вчинення протиправних дій.

Тривожність – це емоційний стан, що характеризується передчуттям загрози, небезпеки, невизначеності. У підлітків, які мають підвищену тривожність, можуть виникати розлади поведінки, конфлікти з оточенням, занижена самооцінка, потреба у «захисті» через силу або втечу в ризиковану поведінку.

Тривожний підліток може відчувати небезпеку в кожному контакті, що провокує агресивну відповідь; уникати ситуацій, де потрібно дотримуватися правил, і тим самим порушувати норми поведінки та навіть закону; компенсувати свою вразливість через групи з жорсткою ієрархією (де насильство чи правопорушення є «норми»); проявляти реактивну поведінку, коли дія виникає не як план, а як миттєва емоційна відповідь (часто протиправна).

Тривожність – не тільки емоційна проблема, а й серйозний ризик поведінкових порушень, тому підліток із високою тривожністю не просто вразливий, а й потенційно делінквентний, якщо залишити його наодинці з проблемою.

Фрустрація – це емоційний стан, що виникає в результаті перешкоджання досягненню мети. Фрустрація як негативний психоемоційний стан, що виникає в ситуації перешкоди для реалізації цілей, супроводжується емоційним напруженням (гнів, страх, тривога); когнітивною дезорганізацією (втрата концентрації, порушення логіки дій); реакцією у вигляді агресії, втечі, апатії або протиправних дій.

Фрустраційна модель, запропонована Доллардом і Міллером (1939), пояснює явище фрустрації тим, що якщо індивіду перешкоджають у досягненні мети, виникає фрустрація, що генерує агресію; у разі, якщо агресія не реалізується конструктивно, то виникає деструктивна поведінка. У підлітків така поведінка часто проявляється через словесну або фізичну агресію, вихід із-під контролю дорослих, залучення до асоціальних компаній як форма компенсації. До найбільш поширених джерел фрустрації серед підлітків належать: сімейні конфлікти, авторитарне виховання; булінг у

школі; несправедливе ставлення або емоційне ігнорування; постійна заборона на самовираження; високі вимоги при низькому рівні підтримки.

Фрустраційні переживання часто призводять до афективних реакцій, серед яких агресія, демонстративність, протест, замкнутість або втеча в асоціальну поведінку. Нездатність конструктивно долати фрустрацію – важливий показник ризику девіантної поведінки.

Тому одним з чинників, що можуть призвести до порушення норм поведінки, вважають фрустрацію, стан, який виникає у разі перешкоджання досягненню бажаних цілей чи задоволенню важливих потреб. Фрустрація нерідко супроводжується агресією, розчаруванням, почуттям безсилля, а у підлітків також спонтанними реакціями протесту, що можуть проявлятися у вигляді делінквентних вчинків: порушень дисципліни, хуліганства, крадіжок, участі в асоціальних групах. У зв'язку з цим постає потреба глибше вивчити, яким чином фрустрація може стати чинником ризику делінквентної поведінки, і які психологічні механізми лежать в основі цього процесу.

Адаптивність як психологічна здатність адекватно реагувати на зміни середовища відіграє значну роль. Адаптивність виступає основою ефективної саморегуляції, стресостійкості, комунікативної гнучкості, що особливо важливо у підлітковому віці, коли індивід активно формує свою ідентичність. Адаптація, як динамічна здатність до гнучкого реагування на зовнішні впливи без втрати особистісної цілісності, включає когнітивну гнучкість (здатність до переосмислення ситуацій), емоційну регуляцію, соціальні навички взаємодії, мотиваційно-ціннісні орієнтири, стресостійкість і самоконтроль.

Низький рівень адаптивності часто проявляється у вигляді труднощів у навчанні, конфліктів із ровесниками та дорослими, емоційної нестабільності, зниження мотивації до соціально прийнятної активності. Такі особи не справляються з нормами, що пропонує суспільство, і шукають альтернативні, часто делінквентні способи реагування: бунт, ізоляція, насильство, підпорядкування «вулиці» або групі ризику. У разі недостатнього рівня

адаптивності зростає ризик порушень норм поведінки, прояву девіацій, в особливо складних випадках навіть делінквентних проявів. Підлітки з низьким рівнем адаптації частіше стикаються з емоційним напруженням, конфліктами, зниженим самоконтролем – це підвищує ймовірність переходу до делінквентних моделей поведінки.

Соціальна дезадаптація — один із ключових маркерів ризику делінквентного розвитку підлітка. Вона є наслідком дисгармонії між індивідом та середовищем, у якому він розвивається, зокрема сім'єю, школою, однолітками, медіапростором. У структурі чинників, що зумовлюють соціальну дезадаптацію, особливе місце займають:

- **Конфліктні сім'ї:** атмосфера ворожості, відсутність емоційної підтримки, інверсія ролей, насильство.
- **Несоціалізовані або маргінальні родини:** низький культурний та освітній рівень, ігнорування базових потреб дитини, негативне ставлення до соціальних інституцій.
- **Шкільна дезадаптація:** булінг, емоційна відчуженість педагогів, фрустровані навчальні потреби.
- **Субкультури:** романтизація адиктивної поведінки у ЗМІ, формування уявлень про залежність як соціально прийнятну норму.

Адиктивна поведінка у цьому контексті розглядається не як первинна патологія, а як форма адаптації до травмуючих умов соціалізації. Для підлітка вона може виступати способом самоствердження, уникнення внутрішнього конфлікту чи демонстративної реакції протесту. Залежності формуються не лише на рівні поведінки, а й на когнітивному — відбувається девальвація моральних норм, зсув у системі цінностей, підміна пріоритетів. На емоційному рівні формується хибне уявлення про підтримку, контроль та свободу.

Самооцінка та «Я-концепція» – це фактори соціального вибору. Особливості самооцінки та образу «Я» істотно впливають на тип соціальної поведінки. *Занижена самооцінка* може формувати компенсаторну потребу у самоствердженні, яка іноді реалізується через агресію, порушення правил або належність до асоціальної групи.

Серед специфічних психологічних чинників, що сприяють делінквентності, особливе місце посідає адиктивна установка як форма психологічного захисту. Вона є результатом неуспішного пошуку способів розв'язання внутрішніх конфліктів. Підлітки з високим рівнем тривожності, неадекватною самооцінкою, зруйнованою системою значущих стосунків, демонструють схильність до уникання реальності шляхом створення альтернативних поведінкових моделей. Такі особистості часто мають гедоністичну мотивацію, схильність до миттєвого задоволення, низьку рефлексивність, що призводить до девальвації соціальних норм. Вони демонструють слабкість емоційної саморегуляції, труднощі у встановленні глибоких зв'язків, емоційну поверховість. Ці чинники посилюють ризик використання девіацій як стратегії психологічного самозахисту.

Завищена самооцінка, особливо в поєднанні з нестачею емпатії або егоцентризмом, може сприяти ігноруванню соціальних норм, викликам авторитетам, агресивному стилю поведінки.

«Я-концепція», що формується у підлітковому віці, може бути дезінтегрованою або конфліктною: дитина не сприймає себе частиною суспільства, відчуває соціальне відторгнення, що виливається у відчуження та знецінення норм — основа для формування делінквентної поведінки.

У підлітковому віці моральні установки ще формуються, тому *моральна дезорієнтація* часто виступає умовою делінквентності. Якщо у родині або найближчому оточенні дитина не бачить позитивних зразків моральної поведінки, вона орієнтується на моделі, нав'язані субкультурою або негативним соціальним середовищем.

Відсутність критичного мислення, низька здатність до аналізу власних вчинків, спрощене бачення наслідків – усе це робить підлітка вразливим до маніпуляцій та легким «мішенню» для впливу негативних авторитетів.

Таким чином, психологічні чинники відіграють важливу роль у формуванні делінквентної поведінки підлітків. Серед основних передумов слід виокремити: підвищену агресивність і імпульсивність; емоційну нестійкість, тривожність, фрустрацію; конфліктну або деформовану «Я-концепцію»; занижену або завищену самооцінку; недостатній рівень соціальної адаптованості; моральну дезорієнтацію та брак критичного мислення. Ці чинники найчастіше взаємодіють, утворюючи складну систему психологічної вразливості, що знижує здатність підлітка до конструктивної соціальної поведінки. Врахування цих особливостей є необхідним для ефективної профілактики делінквентності.

Таким чином, делінквентна поведінка у підлітковому віці постає результатом складної взаємодії індивідуально-психологічних особливостей (афективна нестійкість, імпульсивність, низька рефлексивність), соціальних впливів (сім'я, школа, однолітки) та культурного контексту (субкультури, медіа). Особливу роль відіграє адиктивна поведінка як адаптивна стратегія втечі від психотравмуючої реальності. Вона не лише зумовлює порушення соціального функціонування, а й трансформує внутрішній світ підлітка, створюючи нові виклики для профілактики та корекції девіацій.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Обґрунтування методології та процедура проведення дослідження.

Зростання випадків правопорушень, проявів агресії, знецінення морально-правових норм серед молоді обумовлює необхідність глибокого аналізу внутрішніх причин і механізмів такої поведінки, бо делінквентна поведінка підлітків є однією з найгостріших соціально-психологічних проблем сучасного суспільства.

Особливу актуальність має вивчення саме психологічних чинників, оскільки вони визначають не тільки загальну тенденцію до девіантності, а й конкретні форми й особливості делінквентних проявів. Водночас підлітковий вік є критичним періодом особистісного розвитку, коли відбуваються суттєві зміни у сфері самосвідомості, цінностей, емоційної стабільності та соціальних орієнтирів.

Аналіз сучасної літератури свідчить про те, що такі особистісні характеристики, як агресивність, тривожність, імпульсивність, неадекватна самооцінка, недостатня емоційна регуляція та неефективні стратегії подолання фрустрації, виступають потужними факторами ризику для формування делінквентної поведінки, тому вивчення цих чинників в умовах сучасного соціального середовища, що швидко змінюється та ускладнюється, набуває особливого значення. Крім того, недостатньо дослідженою залишається взаємодія різних психологічних чинників між собою та їхній комплексний вплив на поведінку підлітків. Емпіричне дослідження дозволяє не лише констатувати наявність окремих ризиків, а й глибше зрозуміти

психологічні механізми переходу від емоційних і особистісних труднощів до реальних правопорушень.

Практична актуальність дослідження обумовлена також необхідністю розробки ефективних програм профілактики і корекції делінквентної поведінки, орієнтованих на розвиток емоційної стійкості, самоконтролю, конструктивної самооцінки та адекватних стратегій подолання стресових ситуацій у підлітків.

Мета дослідження: виявити особистісні й емоційно-вольові характеристики підлітків та проаналізувати основні психологічні чинники, що сприяють формуванню делінквентної поведінки у підлітків.

Завдання дослідження:

1. Визначити рівень агресивності, тривожності, самооцінки, імпульсивності та фрустраційних реакцій у підлітків.
2. Дослідити психологічні особливості підлітків, що демонструють делінквентні форми поведінки.
3. Порівняти ці показники між підлітками, що демонструють делінквентну поведінку («групи ризику»), та тими, у кого така поведінка не спостерігається (контрольної групи).
4. Встановити психологічний профіль ризику делінквентної поведінки.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз наукової літератури з проблематики дослідження; емпіричні: психодіагностичні методики - опитувальник Басса-Даркі (вимірювання рівня агресивності), методика Спілбергера-Ханіна (особистісна та реактивна тривожність), методика діагностики самооцінки (по Дембо-Рубінштейн) (діагностика самооцінки і рівня домагань), тест Розенцвейга (реакція на фрустрацію, тип реагування на труднощі); статистичні: кореляційний аналіз, порівняння середніх значень, визначення коефіцієнтів зв'язку.

Гіпотеза дослідження: делінквентна поведінка підлітків зумовлюється поєднанням високого рівня агресії, тривожності, неадекватної

самооцінки, низького рівня самоконтролю та дезадаптивних реакцій на фрустрацію.

Опитувальник Басса-Даркі є одним із найпоширеніших інструментів для вивчення агресивних і ворожих тенденцій у поведінці особистості. Його було розроблено американськими психологами Арнольдом Басом та Марі Даркі з метою комплексної діагностики різних форм агресії та ворожості. Мета опитувальника: виявити рівень і характер агресивності особистості через аналіз особливостей її емоційних і поведінкових реакцій у міжособистісних ситуаціях. Опитувальник складається з 75 тверджень, кожне з яких стосується можливих проявів агресії або ворожості. Відповіді респондентів оцінюються за принципом «так» або «ні». За допомогою методики оцінюються вісім шкал: фізична агресія (використання фізичної сили проти інших); вербальна агресія (агресія у формі слів (погрози, крики, суперечки)); негативізм (опозиційна, протестна поведінка, схильність до непокори); роздратування (легкість виникнення емоційної збудливості, невдоволення); образа (почуття обурення, переживання несправедливості); підозрілість (недовіра до інших, очікування негативного ставлення до себе); вербальна ворожість (негативне висловлення щодо інших); самоагресія (почуття провини) (спрямування агресії на себе через самозвинувачення або самопокарання).

Опитувальник Басса-Даркі є надзвичайно цінним інструментом для дослідження психологічних чинників делінквентної поведінки, оскільки дозволяє виявити: підвищену схильність до фізичної або вербальної агресії, наявність ворожих установок, реактивні стратегії у відповідь на стресові ситуації, внутрішні конфлікти, що можуть призводити до порушення соціальних норм. Тому використання опитувальника у дослідженні сприяє більш глибокому розумінню агресивної складової делінквентної поведінки підлітків.

Методика оцінки рівня тривожності, розроблена Чарльзом Спілбергером і адаптована Ю. Ханіним, є одним із найпоширеніших

інструментів для вимірювання емоційної напруги та тривожності особистості. Мета методики: дослідити рівень тривожності індивіда, розділяючи її на реактивну тривожність (Т-Р) (ситуативна емоційна реакція на конкретну стресову ситуацію) та особистісну тривожність (Т-О) (відносно стійка характеристика особистості, що виявляє схильність до сприйняття широкого кола ситуацій як загрозливих). Анкета складається з 40 тверджень, розподілених на дві частини: 20 питань для оцінки реактивної тривожності (“Як Ви відчуваєтеся зараз?”) та 20 питань для оцінки особистісної тривожності (“Як Ви зазвичай себе відчуваєте?”). Відповіді даються за чотирибальною шкалою від 1 (“зовсім ні”) до 4 (“дуже сильно”).

Значення методики для дослідження делінквентної поведінки полягає у вивченні рівня тривожності серед підлітків та дозволяє виявити психоемоційний фон, що може сприяти асоціальній або агресивній поведінці; діагностувати групи ризику з підвищеним рівнем тривожності; зрозуміти механізми емоційних зривів, неадекватних реакцій на соціальні вимоги; планувати профілактичні заходи щодо розвитку стресостійкості та емоційної саморегуляції. Таким чином, методика Спілбергера-Ханіна є важливим інструментом для комплексного аналізу психологічних чинників, що впливають на формування делінквентної поведінки серед підлітків.

Методика діагностики самооцінки й рівня домагань особистості була розроблена психологами Т. В. Дембо та С. Я. Рубінштейн у 1960-х роках. Ця методика є одним із найбільш ефективних інструментів для кількісного й якісного аналізу уявлень людини про саму себе, а також для визначення рівня її прагнень у різних сферах діяльності. Мета методики полягає у визначенні рівня самооцінки особистості за різними характеристиками, виявленні співвідношення між реальним «Я» й бажаним “Я”, тобто рівня домагань індивіда. Методика передбачає виконання графічного завдання. Респонденту пропонується зобразити на вертикальній шкалі від 0 до 100 оцінку: свого реального рівня розвитку певної якості або вміння та свого ідеального рівня, того, до якого він прагне. Типові характеристики для оцінювання: здоров'я,

розумові здібності, характер, зовнішність, стосунки з однолітками, успішність у навчанні тощо.

Значення методики для дослідження делінквентної поведінки за методикою Дембо-Рубінштейна полягає в усвідомленні того, що самооцінка є важливим психологічним чинником, який впливає на соціальну поведінку підлітків, зокрема, занижена самооцінка може провокувати уникнення діяльності, пасивність, належність до девіантних груп, а завищена самооцінка – схильність до агресивних форм самоствердження, порушення соціальних норм, протестні реакції. Тому застосування методики Дембо-Рубінштейна у дослідженні психологічних чинників делінквентності дозволяє глибше зрозуміти внутрішні мотиваційні механізми поведінки підлітків.

Тест фрустраційних реакцій С. Розенцвейга видається одним із найвідоміших проєктивних методів дослідження того, як людина реагує на ситуації перешкоджання або фрустрації. Розроблений американським психологом Соломоном Розенцвейгом у 1930-х роках, цей тест широко використовується у клінічній, педагогічній та соціальній психології. Мета тесту полягає у дослідженні типів реакцій особистості на фрустрацію (зовнішні перешкоди, заборони, труднощі) та виявленні особливостей механізмів психологічного захисту й способів подолання стресових ситуацій. Тест складається з 24 малюнків-коміксів, на кожному з яких зображена типова ситуація фрустрації (перешкода до досягнення мети). Один персонаж промовляє фрустраційну репліку. Завдання респондента – придумати відповідь іншого персонажа у вигляді короткої репліки або реакції. Інструкція дається в письмовій або усній формі. На кожен малюнок респондент має дати коротку усну або письмову відповідь (1-2 речення). Тест дозволяє дослідити неусвідомлювані емоційні реакції, виявляє стійкі форми поведінки у конфліктних і стресових ситуаціях, має високу проєктивність і гнучкість в інтерпретації, може бути використаний для діагностики дітей, підлітків і дорослих.

Значення тесту для дослідження делінквентної поведінки полягає у тому, що фрустраційні реакції мають безпосередній зв'язок із схильністю до агресії, протестної поведінки, уникнення відповідальності. Переважання екстрапунітивних реакцій свідчить про схильність до зовнішньої агресії, звинувачення суспільства, авторитетів, норм, що є характерною рисою делінквентних підлітків. Інтрапунітивні реакції можуть свідчити про внутрішню тривожність і ризик аутоагресивної поведінки.

Отже, тест С. Розенцвейга дозволяє глибше зрозуміти механізми формування деструктивної поведінки серед підлітків і дає можливість розробити ефективні програми психологічної корекції.

На нашу думку, використання окреслених психодіагностичних методик дозволить найефективніше підтвердити результати емпіричного дослідження психологічних чинників делінквентної поведінки є важливим як для подальшого розвитку наукових уявлень про механізми девіантності, так і для створення практичних інструментів, спрямованих на підтримку здорового соціального розвитку підростаючого покоління.

База дослідження: дві загальноосвітні школи (Великодальницький ліцей №1 с. Великий Дальник, ЗОШ №39 м. Миколаїв).

Характеристика вибірки дослідження. У дослідженні взяли участь 60 підлітків віком 13-16 років. Вибірку поділено на дві групи:

- **група А (n = 30):** здобувачі освіти, у яких спостерігаються ознаки делінквентної поведінки (виховні бесіди, конфлікти, неодноразові порушення дисципліни, участь у ризикованих ситуаціях).
- **група В (n = 30):** здобувачі освіти, які не мають проявів порушень і характеризуються як поведінкової стабільні.

Дослідження проводилося анонімно за згодою батьків та адміністрації закладу. Основним критерієм дослідження виступив дистанційний формат, тестування відповідно проводилось в дистанційному режимі за допомогою Google form. Тестування проводилося протягом двох тижнів, учні заповнювали опитувальники. Після проходження тестів здійснювалась

попередня співбесіда з метою уточнення індивідуальних особливостей (на основі короткого інтерв'ю в онлайн-форматі), після чого оброблялися результати та проводився статистичний аналіз.

2.2. Аналіз результатів, статистична обробка даних та інтерпретація результатів дослідження

Емпіричне дослідження виявило, що делінквентна поведінка серед підлітків значною мірою обумовлюється поєднанням високого рівня агресивності, підвищеної тривожності, деформованої самооцінки та неадаптивних фрустраційних реакцій. Делінквентна поведінка формується на основі комбінації таких чинників: підвищена агресивність, емоційна нестабільність (тривожність), нестійка самооцінка, низький рівень стресостійкості, дезадаптивні механізми подолання фрустрації.

Підлітки з делінквентними проявами показали вищий рівень загальної та фізичної агресії порівняно з контрольною групою. Особистісна тривожність була значно вищою у підлітків групи ризику (у 52% випадків). Виявлено переважання неадекватної самооцінки (завищеної або заниженої) серед підлітків з делінквентною поведінкою.

Для статистичної перевірки гіпотез про взаємозв'язки між рівнями тривожності, агресивності, самооцінки та показниками делінквентної поведінки застосовано коефіцієнт кореляції Спірмена. Отримані коефіцієнти кореляції свідчать про наявність (чи відсутність) значущих зв'язків між досліджуваними змінними.

Таблиця 2.1.

Рівень агресивності у підлітків (за методикою Басса-Даркі)

<i>Рівень агресивності</i>	<i>Основна група (%)</i>	<i>Контрольна група (%)</i>
Високий	63%	17%
Середній	30%	60%
Низький	7%	23%

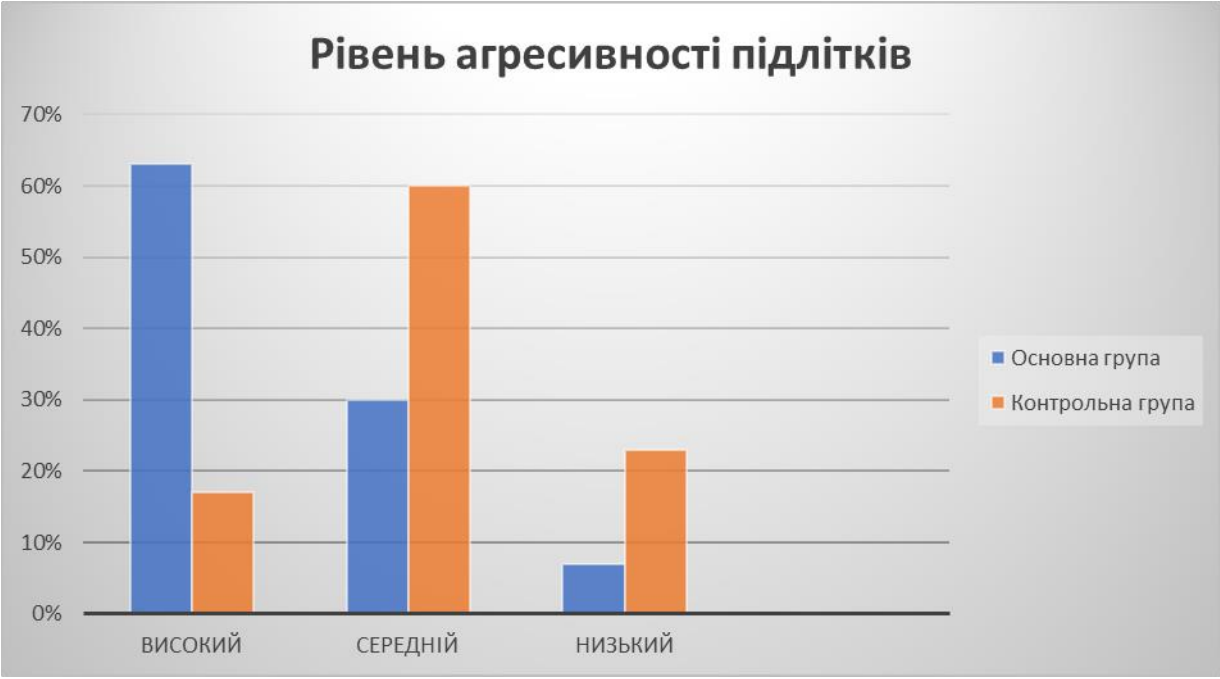

Рис. 1. Рівень агресивності підлітків (за методикою Басса-Даркі)

Інтерпретація результатів: високі показники на шкалах свідчать про схильність до відповідної форми агресії чи ворожості; низькі показники можуть говорити як про відсутність агресивних тенденцій, так і про їх пригнічення або несвідоме заперечення. Комплексна оцінка допомагає встановити провідні форми агресії та спрогнозувати моделі міжособистісної поведінки.

Як видно з таблиці 2.1. та рис. 1, у підлітків основної групи значно вищий відсоток осіб із високим рівнем агресивності, що підтверджує нашу гіпотезу про роль агресії в делінквентній поведінці.

Таблиця 2.2.

Рівень тривожності за методикою Спілбергера-Ханіна

Рівень тривожності	Основна група (%)	Контрольна група (%)
Висока особистісна	52%	23%
Середня особистісна	48%	20%
Низька особистісна	20%	57%

Рис. 2. Рівень тривожності за методикою Спілбергера-Ханіна

Високі показники реактивної тривожності вказують на емоційну напруженість у відповідь на ситуаційні подразники. Високі показники особистісної тривожності свідчать про стійку схильність до тривожного сприйняття реальності, незалежно від ситуацій.

Таблиця 2.2 та рис. 2 ілюструють, що основна група має вищі показники як особистісної, так і реактивної тривожності, що може бути фактором ризику делінквентної поведінки.

Таблиця 2.3.

Рівень самооцінки підлітків (за Дембо-Рубінштейн)

Тип самооцінки	Основна група (%)	Контрольна група (%)
Занижена	42%	10%
Завищена	33%	13%
Адекватна	25%	77%

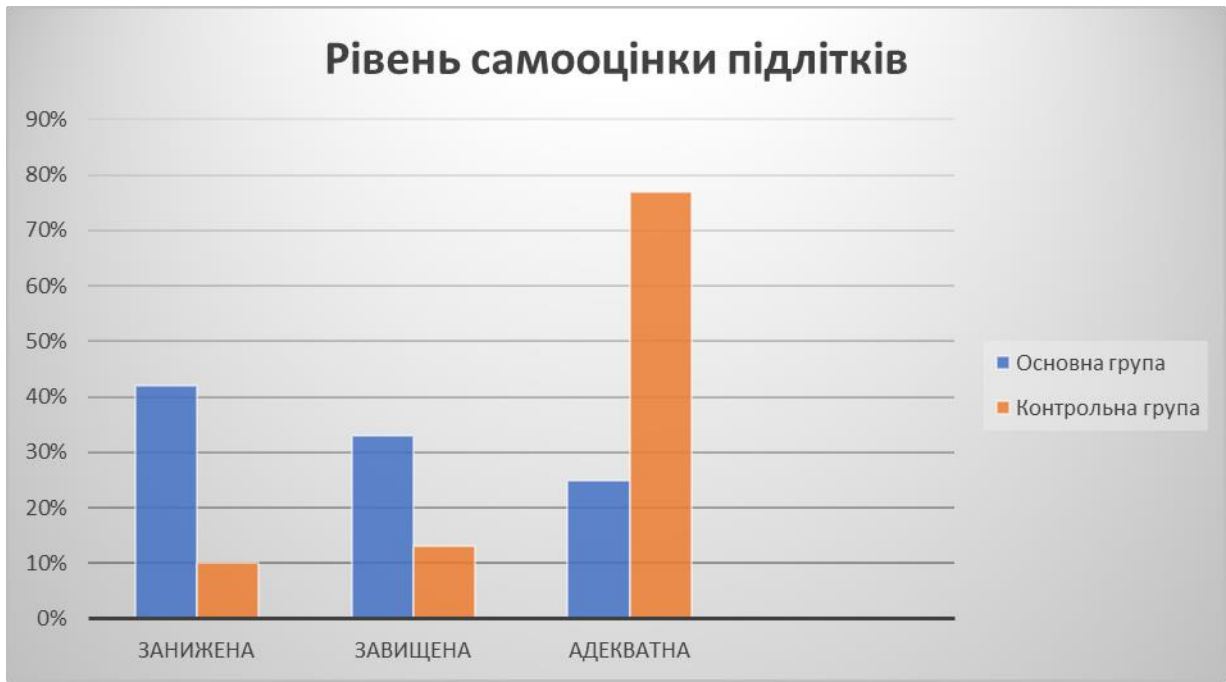

Рис. 3. Рівень самооцінки підлітків (за Дембо-Рубінштейн)

Інтерпретація результатів: висока самооцінка (реальний рівень оцінки близький до бажаного рівня, різниця мінімальна); занижена самооцінка (низька оцінка себе при високих домаганнях); завищена самооцінка (висока оцінка себе при недостатньо обґрунтованих домаганнях); велика розбіжність між реальним і бажаним рівнями свідчить про фрустрацію, емоційне незадоволення собою.

Дані таблиці 2.3. та рис. 3 свідчать про переважання заниженої та завищеної самооцінки серед делінквентних підлітків, тоді як у контрольній групі переважає адекватна самооцінка.

Таблиця 2.4.

Типи фрустраційних реакцій за С. Розенцвейгом

Тип фрустраційної реакції	Основна група (%)	Контрольна група (%)
Екстрапунітивна	60%	18%
Інтрапунітивна	20%	25%
Імпунітивна	20%	57%

(нейтральна)		
--------------	--	--

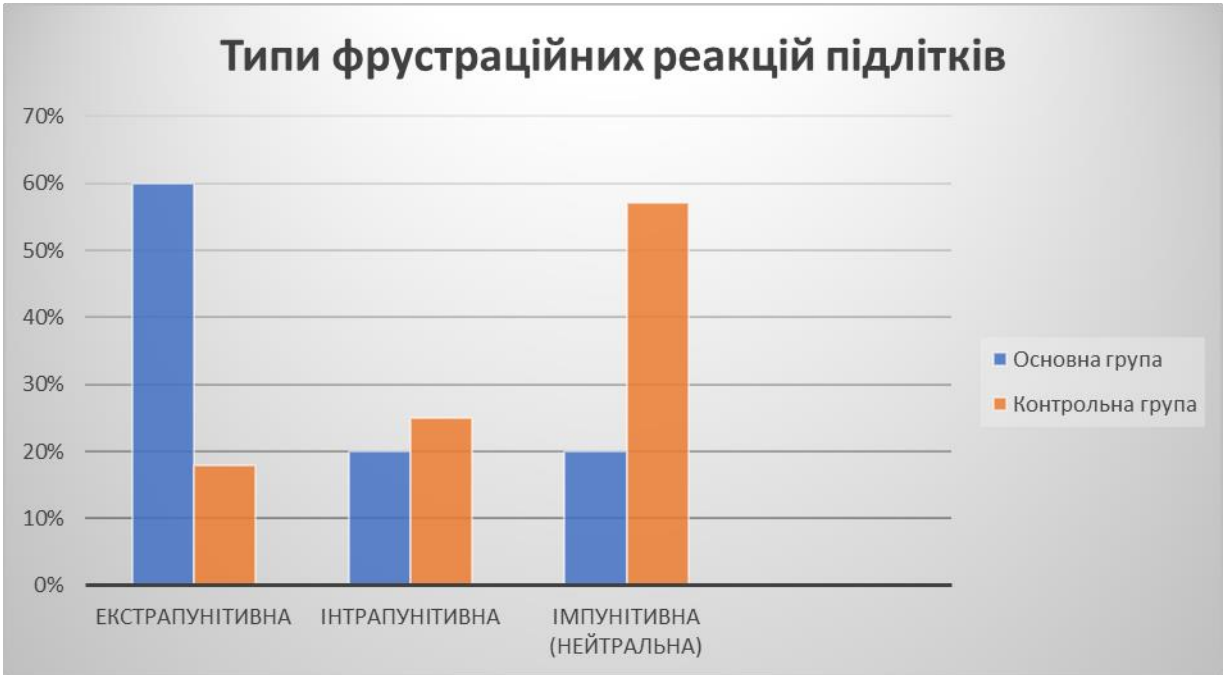

Рис. 4. Типи фрустраційних реакцій підлітків за С. Розенцвейгом

Екстрапунітивний тип (зовнішнє звинувачення) – звинувачення інших або обставин у своїх невдачах. Інтрапунітивний тип (самозвинувачення) – приписування провини самому собі. Імпунітивний (нейтральний) тип – спроба об’єктивно пояснити ситуацію, уникнення прямого звинувачення. Крім того, реакції оцінюються за спрямованістю: на саму проблему («реакція на перешкоду»); на самозахист («реакція на збереження гідності»); на агресію або уникнення.

Результати дослідження, що демонструють таблиця 2.4. та рис. 4, свідчать про те, що підлітки основної групи частіше демонструють екстрапунітивні фрустраційні реакції, звинувачуючи інших у своїх труднощах.

У тесті Розенцвейга у підлітків з делінквентною поведінкою домінували екстрапунітивні фрустраційні реакції (звинувачення оточення в труднощах).

Статистичні показники підтверджують:

- Наявність помірної позитивної кореляції між агресією та схильністю до делінквентних дій ($r = 0.59, p < 0.01$).
- Виявлено зв'язок між високою тривожністю та ризиком асоціальної поведінки ($r = 0.51, p < 0.05$).

Таблиця 2.5.

Кореляційні зв'язки психологічних чинників і делінквентної поведінки

<i>Психологічний чинник</i>	<i>Коефіцієнт кореляції (r)</i>	<i>Значущість (p)</i>
Агресивність	0,59	$p < 0,01$
Тривожність	0,51	$p < 0,05$
Неадекватна самооцінка	0,48	$p < 0,05$
Екстрапунітивні реакції	0,53	$p < 0,05$

Аналіз даних, поданих у таблицях та діаграмах, дозволяє зробити низку важливих висновків щодо психологічних чинників, що впливають на формування делінквентної поведінки серед підлітків:

1. Агресивність виявилася значущою характеристикою підлітків основної групи: серед них переважає високий рівень агресивних проявів, що виступає безпосереднім ризик-фактором для делінквентної поведінки. У контрольній групі здебільшого зафіксовано середній або низький рівень агресії.

2. Тривожність серед підлітків основної групи також є істотно вищою як за особистісними, так і за реактивними показниками. Це вказує на емоційну нестабільність, що сприяє неадекватним реакціям на труднощі та соціальні вимоги.

3. Самооцінка у підлітків із делінквентною поведінкою часто є або заниженою, або завищеною, що свідчить про труднощі у самосприйнятті, нестачу адекватної рефлексії та компенсаторну потребу у самоствердженні через порушення норм.

4. Фрустраційні реакції у підлітків основної групи здебільшого екстрапунітивного характеру, тобто орієнтовані на звинувачення зовнішніх обставин або інших людей у власних невдачах. Це свідчить про труднощі у прийнятті відповідальності за власні вчинки та низький рівень розвитку конструктивних механізмів подолання труднощів.

Отже, делінквентна поведінка є поліфакторною, але психологічні чинники відіграють у ній провідну роль. Основні ризикові ознаки: високий рівень агресії, тривожності, дисгармонійна самооцінка та неадаптивні стратегії фрустраційних реакцій. Психопрофілактична робота має включати тренінги емоційної регуляції, розвиток реалістичної самооцінки, корекцію агресивних установок та навчання ефективним стратегіям поведінки у стресових ситуаціях.

Виявлені особливості слід враховувати при розробці програм профілактики та психологічної корекції девіантної поведінки у підлітковому середовищі, таким чином, профілактика делінквентної поведінки має бути спрямована на розвиток навичок саморегуляції, рефлексії та конструктивного подолання труднощів у підлітків.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

3.1. Психологічна підтримка та корекційна робота з підлітками групи ризику.

Вітчизняна наука наполягає на необхідності та важливості психологічної роботи з підлітками, які належать до груп ризику. Так О. Христук подає наступне визначення психолого-педагогічній допомозі особистості, яка схильна до девіантної поведінки: “це комплекс соціально-психологічних і педагогічних заходів, що спрямовані на виявлення і виправлення умов, які сприяють проявам девіантної поведінки; створення передумов попередження відхилень у поведінці, зокрема, через пропаганду здорового способу життя; створення сприятливого соціально-психологічного клімату в мікросоціальному оточенні дитини; створення можливостей для самореалізації особистості у суспільстві тощо” [44].

На думку Ю. Луценко, “організація профілактичної, превентивної та корекційної роботи з дітьми, котрі схильні до прояву девіантної поведінки є одним із основних завдань діяльності спеціалістів шкільної психологічної служби.

У відношенні до дитини з девіантною поведінкою повинні застосовуватися комплексні заходи спрямовані перш за все на вивчення мотивів прояву девіантної чи протиправної поведінки, зменшення ризиків повторного прояву такої поведінки, усунення умов і факторів, які її провокують.

Водночас від психологів та соціальних педагогів залежить найголовніше – вивчення індивідуальної життєвої ситуації дитини, особливостей функціонування її психіки, складання індивідуального плану корекції, визначення кого саме із відповідних фахівців і спеціалістів необхідно долучити” [33].

Формами первинної психопрофілактичної роботи (за О. Змановською) називають наступні:

- “організація соціального середовища, в межах якої передбачається соціальна реклама щодо формування настанов на здоровий спосіб життя; створення негативної громадської думки щодо проявів девіантної поведінки насамперед через засоби масової інформації” [44];
- “формування соціальних «зон підтримки», зокрема, через організацію та підтримку громадських організацій, молодіжних рухів та ін.” [44];
- “інформування, що передбачає вплив на когнітивні процеси особистості для підвищення її здатності ухвалювати конструктивні рішення щодо власної поведінки” [44];
- “здійснюється через організацію лекцій, бесід, групових дискусій, поширення відео- і телефільмів тощо” [44];
- “активне соціальне навчання соціально-корисним навичкам, активізація особистісних ресурсів, що реалізується через групові тренінги, зокрема, тренінги асертивності або тренінги резистентності до негативних соціальних впливів, участь у групах спілкування та особистісного зростання тощо” [44];
- “організація діяльності, альтернативної девіантної поведінки, зокрема, через залучення особистості до пізнавальної діяльності, спорту, мистецтва, випробування себе у “позитивній” діяльності (подорожі, похід у гори, екстремальні види спорту тощо)” [44];
- “організація здорового способу життя, що передбачає, зокрема, розвиток екологічної культури особистості, дотримання режиму праці й відпочинку та виключає прояви надмірності” [44];
- “мінімізація негативних наслідків девіантної поведінки, яка застосовується у разі сформованої схильності до девіантної поведінки і спрямована на профілактику рецидивів або їх негативних наслідків” [44].

У вітчизняній науковій літературі розроблено низку моделей профілактики, на увагу заслуговує трирівнева модель, запропонована в межах виконання проекту “Стратегії міліції щодо профілактики підліткової злочинності в Україні” (виконавці – консорціум організацій “Український Центр Порозуміння”, “Інститут проблем наркоманії та наркозлочинності” та Київський національний університет внутрішніх справ). Зазначається, що названа трирівнева модель профілактики злочинності підлітків “забезпечує зниження рівня злочинності серед неповнолітніх і захист інтересів громади в такі способи: запобігає правопорушенням, усуваючи причини та обставини, що можуть спонукати підлітків чинити протиправні дії (проактивний підхід); передбачає активну участь громади в процесі реабілітації дітей та молоді, що перебувають у конфлікті з законом або виявляють девіантну поведінку, зокрема надання підтримки та допомоги в її ресоціалізації та реінтеграції (включення в громаду); створює умови для того, щоб правопорушники взяли на себе належну відповідальність за свої вчинки: усвідомили наслідки скоєного й спрямували свої дії на їх виправлення та відновлення стосунків і миру в громаді (відновний підхід)” [43].

Корекційно-розвивальна робота в системі психолого-педагогічного супроводу учнів груп ризику, на думку практиків, полягає в наступному змісті діяльності:

1. “Використання групової психокорекції, профорієнтаційних рольових ігор, корекції дезадаптивної поведінки методом скритого психологічного тренінгу” [44].

2. “Включення учня в соціально-корисні види діяльності (позакласна та позашкільна діяльність, громадські доручення, залучення до роботи в дитячих громадських організаціях, профільних факультативах, гуртках)” [44].

3. “Гуманізація між особистісних відношень в класному колективі для виключення ізоляції дезадаптованих дітей” [44].

4. “Надання індивідуальної допомоги в значущій діяльності, ліквідація прогалин у знаннях, створення ситуацій успіху під час навчання” [44].
5. “Рання професійна орієнтація” [44].
6. “Сімейна психотерапія” [44].

Дослідники та практики наполягають на виокремленні декількох підходів щодо надання психологічної допомоги особистості в профілактиці та корекції девіантної поведінки відповідно до напрямку психологічної науки. Так, “гештальтпсихологія і тілесно-орієнтована терапія спрямовані насамперед на подолання «внутрішнього розколу» між тілесним і духовним, формування почуття довіри поняттям “тут” і “тепер”. Екзистенціальний підхід передбачає сприяння особистості у переосмисленні екзистенціальної ізоляції, підкресленні цінності й розмаїття світу, створенні привабливої життєвої перспективи, осмисленні сенсу життя. Поведінкова психологія розглядає способи встановлення адекватних контактів із іншими людьми через навчання відповідним засобам соціальної поведінки, зокрема, через тренування входу до певної ролі та виходу з неї тощо, детальне відпрацювання поведінкових реакцій. Інтераціоналістський підхід фокусується на прагненні людини поділити своє життя з іншими у пошуках вирішення соціальних ситуацій через обігрування певних ролей, забезпечення гнучкості їх меж за допомогою інших людей. Підлітки, які демонструють делінквентні форми поведінки або мають високий ризик їх розвитку, потребують своєчасної психологічної підтримки” [44].

Психологічна підтримка – це система цілеспрямованих заходів, спрямованих на створення безпечного емоційного середовища, розвиток навичок саморегуляції, формування позитивної “Я-концепції” та профілактику девіантної поведінки. Основними завданнями психологічної підтримки є: зниження емоційної напруженості та тривожності; розвиток навичок конструктивного подолання фрустрації та стресових ситуацій; корекція агресивних тенденцій; формування адекватної самооцінки; сприяння розвитку соціально прийнятних моделей поведінки.

Принципи організації психологічної та корекційної роботи. Психологічна допомога підліткам групи ризику має базуватися на таких принципах:

- принцип гуманістичного підходу (визнання цінності та унікальності кожної особистості);
- принцип індивідуалізації (урахування особливостей особистісного розвитку кожного підлітка);
- принцип активної участі (залучення підлітка до формування цілей та плану змін);
- принцип позитивного підкріплення (акцент на успіхах та сильних сторонах учасника програми);
- принцип конфіденційності (створення умов довіри та безпеки).

Ефективна програма психологічної підтримки включає комплекс різних форм та методів роботи: індивідуальні консультації, групові тренінги, психокорекційні заняття, арт-терапія та ігрова терапія, а також залучення всіх членів родин до такої роботи.

1. Індивідуальні консультації:

- робота над підвищенням саморефлексії;
- навчання емоційній саморегуляції;
- розвиток критичного мислення щодо власної поведінки.

2. Групові тренінги:

- тренінги розвитку комунікативних навичок;
- тренінги емоційної стійкості та конструктивного подолання конфліктів;
- тренінги підвищення самооцінки та розвитку асертивності.

3. Психокорекційні заняття:

- корекція агресивних і імпульсивних реакцій;
- розробка альтернативних моделей реагування на фрустраційні ситуації;
- формування мотивації до соціально позитивної активності.

4. Арт-терапія та ігрова терапія:

- використання малюнкових тестів, рольових ігор, творчих проектів для безпечного вираження емоцій і формування нових поведінкових стратегій.

1. Залучення родини:

- психопросвітницька робота з батьками;
- тренінги для родинної підтримки та розвитку навичок позитивної комунікації.

Очікувані результати психологічної підтримки мають важливе значення. Результатом системної психологічної та корекційної роботи має стати зниження рівня агресивності й тривожності, підвищення самооцінки до адекватного рівня, зменшення проявів девіантної поведінки, розвиток самоконтролю, емпатії, соціальної відповідальності, зростання мотивації до особистісного розвитку та навчальної діяльності.

Таким чином, комплексна психологічна підтримка та корекційна робота з підлітками групи ризику є важливою умовою профілактики делінквентної поведінки. Раннє виявлення психологічних чинників ризику, індивідуальний підхід, активне залучення підлітків до процесу самозміни сприяють розвитку емоційної зрілості та адаптивності, що істотно знижує ймовірність закріплення антисоціальних моделей поведінки.

3.2. Програми профілактики делінквентної поведінки та рекомендації для психологів, соціальних педагогів, вчителів і батьків

Делінквентна поведінка підлітків є багатфакторною проблемою, що охоплює різні форми порушень соціальних норм, зокрема правопорушення, агресію, вандалізм, втечі з дому тощо та потребує комплексного підходу: міждисциплінарного аналізу, раннього виявлення, своєчасної психологічної підтримки, формування позитивного соціального середовища. Сучасні реалії вимагають не лише вивчення факторів ризику, а й розробки ефективних корекційних програм та активного залучення батьків, школи й громади до процесу виховання та профілактики асоціальної поведінки.

Профілактика делінквентної поведінки – це система заходів, спрямованих на виявлення і подолання причин асоціальних вчинків у підлітків, формування соціально схвалюваної поведінки та зміцнення позитивних цінностей.

Завдання профілактичної роботи:

- формування навичок самоконтролю, емпатії, ненасильницького вирішення конфліктів;
- розвиток позитивної самооцінки та відповідальності за власні дії;
- виявлення підлітків «групи ризику» і надання їм своєчасної допомоги;
- створення сприятливого мікроклімату в навчальному закладі та сім'ї.

Основою ефективної профілактики є міждисциплінарний підхід, який включає психологічні, соціально-педагогічні та правові компоненти. Науковці підкреслюють значення таких чинників, як сімейне виховання, рівень адаптивності, емоційна регуляція та особистісна відповідальність. Теорії соціального навчання (А. Бандура), контролю (Т. Хірші) та аномії (Р. Мертон) заклали основи для розробки профілактичних заходів.

Аналіз зарубіжного досвіду профілактики делінквентної поведінки серед підлітків дозволяє розглянути перелік деяких ефективних профілактичних програм:

а) *програма «Second Step» (США)* спрямована на розвиток соціально-емоційних навичок, контролю агресії, розуміння наслідків вчинків; включає навчальні модулі для школярів, тренінги для вчителів та батьків;

б) програма «Triple P» (Австралія) – система позитивного батьківства, що навчає батьків ефективним підходам до виховання дітей, зменшуючи ризики девіантної поведінки;

в) програма «KiVa» (Фінляндія) – антибулінгова шкільна програма, яка одночасно знижує рівень агресії та асоціальної поведінки, формуючи навички співпраці та емпатії.

В Україні активно функціонують державні та громадські програми, спрямовані на раннє виявлення груп ризику: програма «Безпечна школа» (спрямована на формування безпечного освітнього середовища через роботу шкільного психолога, інспекторів ювенальної превенції та залучення батьків); регіональні ініціативи (наприклад, у Дніпропетровській та Львівській областях реалізуються соціально-психологічні тренінги для підлітків з поведінковими проблемами); співпраця з неурядовими громадськими організаціями (наприклад, ГО «Ла Страда» проводить заняття з правової обізнаності та ненасильницької комунікації).

У фокусі вітчизняних програм – первинна профілактика, формування життєвих навичок, робота з батьками (табл. 3.1).

Таблиця 3..1

Популярні вітчизняні профілактичні програми

<i>Назва програми</i>	<i>Короткий опис</i>	<i>Цільова аудиторія</i>
«Школа без агресії»	Психолого-педагогічна програма з розвитку емоційного інтелекту, ненасильницького спілкування, роботи з гнівом	Учні 12–16 років
«Навички життя» (Life Skills Education)	Міжнародна програма розвитку соціальних навичок, критичного	Учні, вчителі

	мислення, стресостійкості	
«Рівний рівному»	Підлітки виступають у ролі консультантів однолітків. Теми — права людини, насильство, залежності	Підлітки 14–17 років
«Сімейна платформа»	Навчання батьків ефективному вихованню та позитивному спілкуванню з дітьми	Батьки
Програми «SEL» (Social and Emotional Learning)	Побудова емоційного інтелекту, саморегуляції, емпатії	Шкільні колективи, психологи

Запропонований аналіз дозволяє визначити ефективні компоненти профілактичних програм, серед яких:

- комплексність (поєднання індивідуальної, групової та сімейної роботи);
- інтерактивність (застосування тренінгів, рольових ігор, арт-методів);
- системність (тривалість, регулярність та поетапність заходів);
- мультидисциплінарність (участь психологів, педагогів, соціальних працівників, поліцейських);
- оцінка ефективності (обов'язковий моніторинг результатів (анкети, спостереження, повторна діагностика)).

Актуальність розробленої програми серії тренінгів для психологічної підтримки та корекції поведінки підлітків групи ризику полягає в необхідності своєчасного й ефективного втручання у формування соціально прийнятної поведінки у неповнолітніх, які мають схильність до девіантних чи делінквентних виявів.

Сучасне підліткове середовище стикається з численними викликами: нестабільність сімей, деструктивний вплив соціальних мереж, агресивне інформаційне поле, зростання психологічної напруги та зниження рівня соціальної підтримки. Усе це створює сприятливий ґрунт для формування у деяких підлітків асоціальної поведінки, конфліктності, схильності до правопорушень. Тому надзвичайно важливо впроваджувати превентивні заходи, що сприятимуть формуванню конструктивної поведінки, розвитку емоційного інтелекту, самоконтролю та навичок розв'язання конфліктів.

Розроблена серія тренінгів має комплексний характер і спрямована на:

- розвиток особистісних ресурсів підлітків (самооцінки, рефлексії, відповідальності);
- підвищення рівня емоційної стабільності;
- корекцію агресивних, імпульсивних чи відчужених моделей поведінки;
- формування соціальних навичок (комунікації, співпереживання, асертивності);
- створення безпечного простору для емоційного розвантаження та конструктивної взаємодії з дорослими.

Актуальність програми також підтверджується потребою у практичних інструментах для психологів, педагогів та соціальних працівників, які працюють із “важкими” підлітками. Вона дозволяє реалізовувати індивідуально-орієнтовану та групову роботу, адаптовану до вікових, емоційних і соціальних особливостей учасників.

Таким чином, розроблена програма тренінгів відповідає сучасним запитам освітнього й соціального середовища та може бути ефективним засобом профілактики і подолання ризикованої поведінки в підлітковому віці.

Програма серії тренінгів для психологічної підтримки та корекції поведінки підлітків групи ризику **“Бути собою: шлях до саморегуляції та розвитку”** включає наступні тренінги **“Я і мої емоції”**, **“Агресія під**

контролем”, “Самооцінка: хто я є?”, “Я серед інших: мистецтво спілкування”, “Я і мої рішення”, “Моє майбутнє – у моїх руках”.

Мета програми тренінгів: формування навичок саморегуляції, саморефлексії та конструктивної соціальної поведінки; зниження рівня агресивності, тривожності та імпульсивності у підлітків; підвищення самооцінки, розвиток навичок ефективного спілкування та відповідальності.

Форми і методи роботи в межах серії тренінгів: інтерактивні ігри та вправи, дискусії та обговорення, міні-лекції у форматі діалогу, арт-терапевтичні елементи (малюнок, творчі завдання), рольові та симуляційні ігри.

Тривалість програми тренінгів: 6 тренінгових занять (по 90 хвилин кожне). Періодичність: 1-2 рази на тиждень.

Тренінг 1 “Я і мої емоції”.

Мета: усвідомлення своїх емоційних станів, вміння їх розпізнавати і контролювати.

Ключові активності:

- вправа “Емоційна абетка” (називання емоцій),
- гра “Детектор емоцій” (впізнавання емоцій за мімікою і позами),
- міні-лекція про базові емоції та їхню роль.

Очікуваний результат: підлітки краще розуміють власні емоції та навчаються їх висловлювати без агресії.

Тренінг 2 “Агресія під контролем”.

Мета: навчити підлітків конструктивних способів подолання гніву та роздратування.

Ключові активності:

- міні-лекція “Що таке агресія і для чого вона нам потрібна?”,
- вправа “Карта гніву” (аналіз ситуацій, де виникає агресія),
- рольові ігри “Як сказати “ні” без крику і бійки”.

Очікуваний результат: засвоєння навичок мирного вирішення конфліктних ситуацій.

Тренінг 3 “Самооцінка: хто я є?”

Мета тренінгу: формування адекватної, стійкої самооцінки.

Ключові активності:

- вправа «Мої супер-сили» (опис власних позитивних рис),
- вправа «Драбина успіху» (усвідомлення особистого розвитку),
- малювання “Мій портрет через 5 років” (формування позитивного бачення себе в майбутньому).

Очікуваний результат: підлітки усвідомлюють свої сильні сторони та будують позитивну “Я-концепцію”.

Тренінг 4 “Я серед інших: мистецтво спілкування”.

Мета: розвиток навичок ефективної комунікації та емпатії.

Ключові активності:

- гра “Телефон довіри” (передача інформації без спотворення),
- тренінгове заняття “Активне слухання” (вправи на розуміння співрозмовника),
- дискусія-обговорення “Як слухати і бути почутим”.

Очікуваний результат: підвищення рівня комунікативної компетентності, розвиток вміння встановлювати позитивні контакти.

Тренінг 5 “Я і мої рішення”.

Мета тренінгу: навчити приймати відповідальні рішення і передбачати наслідки своїх вчинків.

Ключові активності:

- вправа “Світлофор рішень” (обговорення правильних і неправильних кроків),
- кейс-метод: розбір ситуацій типу «що робити, якщо...»,
- рольова гра “Вибір і наслідки”.

Очікуваний результат: формування навичок відповідального вибору та прогнозування наслідків своїх дій.

Тренінг 6 “Моє майбутнє – у моїх руках” (підсумковий).

Мета тренінгу: закріпити здобуті навички та сприяти формуванню особистої мотивації до змін.

Ключові активності:

- вправа “Дерево моїх досягнень” (учасники створюють символічне дерево успіху),
- гра “Моя стратегія успіху” (планування майбутніх кроків),
- рефлексивне коло: “Що я заберу із собою з цього курсу?”.

Очікуваний результат: формування позитивної мотивації до розвитку і самореалізації.

Коротку характеристику та приклад розробки практичного тренінгового заняття для підлітків групи ризику наведена нижче.

Тренінгове заняття “Я і мої емоції або Емоції під контролем: як керувати собою у складних ситуація”.

Мета тренінгу:

- формування навичок розпізнавання та регуляції власних емоцій;
- зниження рівня агресивності та імпульсивності у поведінці;
- розвиток навичок конструктивного реагування на фрустраційні ситуації.

Завдання тренінгового заняття:

- навчити підлітків усвідомлювати власний емоційний стан,
- ознайомити з простими техніками самоконтролю,
- стимулювати розвиток емпатії та рефлексії.

Цільова аудиторія: підлітки 13-16 років, які мають труднощі з емоційною регуляцією, схильність до агресивної або імпульсивної поведінки.

Форма проведення: тренінгова група (10-15 осіб), інтерактивні методи, практичні вправи.

Тривалість: 90 хвилин

Хід тренінгу

1. Вступ (10 хвилин)

Мета: створити доброзичливу атмосферу, налаштувати учасників на роботу.

Активність:

- вітання та коротке обговорення правил роботи: (“Активність”, “Взаємоповага”, “Конфіденційність”, “Право на помилку”);
- мотиваційне запитання для обговорення: *“Чи завжди емоції допомагають нам? Чи іноді заважають?”*

2. Вправа “Моє емоційне обличчя” (15 хвилин).

Мета: вчити розпізнавати власні емоції та їх фізичні прояви.

Інструкція:

- ведучий пропонує учасникам зобразити емоції («радість», «злість», «страх», «розгубленість») мімікою і позою;
- обговорення: *“Як ми відчуваємо різні емоції? Як тіло підказує, що ми злі або роздратовані?”*

3. Міні-лекція “Емоції під контролем” (10 хвилин).

Короткий виклад:

- емоції природні, але важливо вчитися їх керувати;
- важливо вчасно помічати емоцію, щоб запобігти неконтрольованим діям;
- характеристика методів самоконтролю: глибоке дихання, “стоп-сигнал” для себе, переорієнтація уваги.

4. Вправа “Піраміда контролю” (20 хвилин).

Мета: ознайомити з технікою контролю емоцій через планування дій.

Інструкція:

- на плакаті ведучий малює піраміду:
 - 1-й рівень: “Я помічаю емоцію”
 - 2-й рівень: “Я називаю емоцію словами”
 - 3-й рівень: “Я вибираю реакцію”;

- учасники наводять приклади: наприклад, «Я злюся», «Я скажу спокійно, що мені не подобається» замість крику або бійки.

5. Рольова гра “Ситуація під контролем” (25 хвилин).

Мета: відпрацювання навичок реагування на провокаційні ситуації.

Інструкція:

- учасники об'єднуються в пари;
- ведучий дає ситуації (наприклад: “Тебе образили в чаті”, “Тебе звинуватили несправедливо”);
- виконання завдань: обговорити і розіграти два варіанти відповіді:
 - неконтрольовану емоційну реакцію (крик, агресія);
 - конструктивну, контрольовану реакцію.

Обговорення (відповіді на питання):

- *Який варіант був ефективнішим?*
- *Як себе почували під час контрольованої відповіді?*

6. Рефлексія і підбиття підсумків (10 хвилин).

Коло рефлексії (відповіді на поставлені ведучим питання):

- *Що нового я дізнався про свої емоції?*
- *Який спосіб самоконтролю мені сподобався найбільше?*
- *Що я хочу спробувати застосувати у житті?*

Вправа “Емоційний подарунок”: кожен учасник дарує іншому словесний “подарунок” - комплімент або добре побажання.

Очікувані результати тренінгу:

- підвищення усвідомленості власних емоцій;
- засвоєння базових технік самоконтролю;
- зменшення імпульсивних і агресивних реакцій.

Як бачимо на прикладі тренінгових занять, “у запасі психолога є багато різноманітних засобів, що сприяють формуванню позитивного сприйняття підлітком себе і оточуючих його людей: це і корекційно-розвивальні заняття, і тренінги, й індивідуальні та групові консультації, і

превентивні бесіди, психологічні заняття тощо, та вони дають можливість працювати з обмеженою кількістю дітей” [33].

Важливою складовою у процесі психологічної підтримки підлітків з делінквентною поведінкою виступає також і психологічна корекція, яка “являє собою систему, засновану на принципах комплексності, диференційованості у відповідності з конкретними причинами і умовами формування делінквентної поведінки в кожному окремому випадку, послідовності і етапності. Корегуючі заходи слід починати з моменту постановки дитини чи підлітка на облік в інспекції у справах неповнолітніх і проводити їх протягом всього періоду перебування на обліку” [32].

Психотерапевтична корекція “проводиться, як відомо, за медико-психологічним показаннями. Не слід залишати без уваги і підлітків, членів неформальної молодіжної групи, до якої входили підлітки-правопорушники, їхніх молодших братів тощо. Головним завданням психологічної корекції девіантної поведінки підлітків, що приводить або може призвести до вчинення злочинів, є вироблення стійкого психологічного імунітету до патогенного впливу зовнішніх і внутрішніх факторів, що сприяють такій поведінці, і формування нових, соціально прийнятних установок і норм поведінки. Водночас повинен бути використаний весь арсенал сучасних методів, і форм психокорекції: методи психодіагностики, раціональна, індивідуальна та групова психотерапія, пряме і непряме навіювання, персоналістична, особистісно-орієнтована (реконструктивна), сімейна психотерапія, соціотерапія, а також додаткові психотерапевтичні методики – бібліотерапія, арттерапія, музикотерапія тощо” [32].

Ефективна профілактика делінквентної поведінки має базуватися на ранньому виявленні ризиків, формуванні навичок емоційної регуляції, критичного мислення та відповідальної поведінки. Важливою складовою є участь родини та педагогічного колективу.

Серед рекомендацій задля успішності профілактичної роботи з підлітками щодо запобігання та протидії делінквентній поведінці можна назвати наступні:

- впроваджувати шкільні тренінгові програми з профілактики агресії;
- проводити просвітницьку роботу з батьками;
- підвищувати кваліфікацію шкільних фахівців з питань психопрофілактики;
- адаптувати та впроваджувати ефективні зарубіжні практики до українських умов.

Окремі рекомендації для фахівців та батьків щодо запобігання делінквентних проявів у неповнолітніх

✓ **психологам:**

- проводити діагностику рівня тривожності, агресії, самооцінки, імпульсивності;
- застосовувати тренінги розвитку емоційного інтелекту, вирішення конфліктів, соціальних навичок;
- надавати індивідуальну психокорекційну допомогу підліткам із ризикованими формами поведінки;
- співпрацювати з класними керівниками, соціальними службами та родиною;

✓ **соціальним педагогам:**

- виявляти сім'ї «групи ризику», вести профілактичну роботу;
- організовувати гуртки, заходи дозвілля для дітей із неблагополучного середовища;
- підтримувати стосунки з представниками ювенальної юстиції та правоохоронних органів;

- залучати учнів до волонтерських ініціатив як способу соціалізації;

✓ **вчителям:**

- створювати безпечне, толерантне освітнє середовище;

- заохочувати позитивну поведінку, застосовувати методи ненасильницького виховання;
- вчасно помічати ознаки проблемної поведінки (замкненість, агресія, деструктивність) та повідомляти психолога;
- формувати навички саморефлексії, співпраці, критичного мислення через навчальні предмети;

✓ **батькам:**

- побудувати довірливі відносини з дитиною, бути емоційно доступними;
- чітко, але ненасильницьки встановлювати межі дозволеного;
- залучати підлітка до спільних справ, підтримувати його інтереси;
- звертатися по допомогу до психолога, якщо спостерігається деструктивна поведінка.

Таким чином, ефективна профілактика делінквентної поведінки потребує злагодженої міжвідомчої співпраці між школою, сім'єю, соціальними службами та психологічними центрами, а рання діагностика, розвиток емоційно-соціальної компетентності та активна участь дорослих у житті підлітка є ключовими умовами формування стійкої, соціально прийнятної поведінки.

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження було успішно реалізовано поставлені завдання, що дозволило глибоко проаналізувати проблему делінквентної поведінки серед підлітків та виокремити основні психологічні чинники, що зумовлюють її виникнення.

1. Теоретичний аналіз наукової літератури дозволив з'ясувати, що проблема делінквентної поведінки вивчається в рамках різних підходів – соціально-психологічного, психоаналітичного, когнітивного, поведінкового, а також у контексті біоекологічної моделі розвитку особистості. Встановлено, що делінквентна поведінка є результатом складної взаємодії особистісних, соціальних і середовищних факторів. Основними механізмами її формування вважаються порушення в системі соціалізації, психологічні деформації, зниження самоконтролю, агресивність, тривожність та занижена самооцінка.

2. Психологічна характеристика підлітків із делінквентною поведінкою показала, що вони вирізняються підвищеним рівнем внутрішньої напруги, труднощами в регуляції емоцій, схильністю до імпульсивних дій, низьким рівнем емпатії, агресивністю та емоційною нестабільністю. Часто

такі підлітки мають порушення у системі сімейних стосунків, деформовану систему цінностей та недостатньо сформовану рефлексію.

3. Емпіричне дослідження, проведене із застосуванням методик Басса-Даркі, Спілбергера-Ханіна, Дембо-Рубінштейн та Розенцвейга, підтвердило наявність статистично значущих відмінностей між підлітками з делінквентними проявами та їхніми нормативними ровесниками. Зокрема, у підлітків групи ризику виявлено вищі рівні агресивності та тривожності, занижену самооцінку, а також неефективні механізми подолання фрустрації. Це свідчить про те, що психологічні чинники мають вагоме значення у формуванні схильності до девіантної поведінки.

4. На основі результатів дослідження розроблено практичні рекомендації для психологів, соціальних педагогів, батьків та вчителів щодо психопрофілактики делінквентної поведінки. Особливу увагу приділено необхідності раннього виявлення ознак ризикованої поведінки, індивідуалізації психологічного супроводу, розвитку емоційного інтелекту, підтримки позитивної самооцінки та формування навичок соціально прийнятної поведінки. Також запропоновано програму тренінгової роботи, спрямовану на корекцію деструктивних проявів у підлітків.

5. У ході обробки результатів було використано метод рангової кореляції Спірмена, що дозволив встановити статистично значущі зв'язки між окремими психологічними чинниками та схильністю підлітків до делінквентної поведінки.

6. Узагальнюючи, можна зробити висновок, що делінквентна поведінка підлітків формується під впливом психологічних (агресія, тривожність, самооцінка) та соціальних факторів (сім'я, школа, група однолітків). Підлітки з високою агресивністю та низьким рівнем самоконтролю частіше демонструють делінквентну поведінку. Висока тривожність може сприяти антисоціальній поведінці як способу самозахисту. Соціальні фактори (дисфункційна сім'я, негативне середовище однолітків) є основними тригерами девіантної поведінки. Делінквентна поведінка підлітків

зумовлена низкою психологічних чинників, серед яких провідну роль відіграють агресивність, тривожність, неадекватна самооцінка та недостатній рівень психологічної адаптації. Комплексне теоретико-емпіричне вивчення проблеми дозволяє більш ефективно будувати психопрофілактичну та корекційну роботу з підлітками групи ризику. Профілактика повинна бути комплексною – включати психологічну підтримку, сімейне консультування та соціальну інтеграцію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апетик Н. М. та ін. Психокорекційні техніки як засіб формування адекватного образу Я і саморегуляції неповнолітніх з поведінковими девіаціями / Н. М. Апетик. – Чернівці: Рута, 2000. – 41 с.
2. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій / О. І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2006. – 88 с.
3. Винославська О. В., Бреусенко-Кузнєцов О. А., Зливков В. Л., Апішева А. Ш., Васильєва О. С. Психологія : навч. посіб. Київ : ІНКОС, 2015. 97 с.
4. Вітенко І. С., Борисюк А. С., Вітенко Т. І. Основи психології. Основи педагогіки : навч.-метод. посібник. Чернівці : Книги-XXI, 2015. 200 с.
5. Вовченко О. А. Девіантна та делінквентна поведінка підлітків з ОПП в умовах воєнних дій: психологічний аспект / Габітус. Вікова та педагогічна психологія. Випуск 36. Одеса. 2022. С. 67-74. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://habitus.od.ua/journals/2022/36-2022/10.pdf>
6. Вольнова, Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів

- спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. Київ, 2016. 193 с.
7. Волянчук Н. Ю., Ложкін Г. В., Винославська О. В., Блохіна І. О., Кононець М. О., Москаленко О. В., Боковець О. І., Андрійцев Б. В. Соціальна психологія : навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра. Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с.
 8. Гармаш О. В. Моніторинговий психологічний супровід навчально-виховного процесу як умова забезпечення розвитку особистості. // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. - № 2-3. – с.28.
 9. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / А. Гольдштейн. – К.: Либідь, 2002. – 520 с.
 10. Девіантна та делінквентна поведінка підлітків. URL: <https://vseosvita.ua/library/naukova-robota-z-psihologiideviantna-tadelinkventna-povedinka-pidlitkiv-350462.html> (дата звернення: 20.03.2025).
 11. Делінквентна поведінка підлітків як кримінологічна категорія. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/36003/Mozhaikina.pdf?sequence=1> (дата звернення: 20.03.2025).
 12. Делінквентна поведінка як вид девіантної поведінки дітей та молоді. URL: <https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/.pdf> (дата 20.03.2025).
 13. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
 14. Євтух М. Б., Лузік Е. В., Ладогубець Н. В., Ільїна Т. В. Педагогічна психологія : підручник. Київ : Кондор-Видавництво, 2015. 420 с.
 15. З досвіду корекційної роботи практичного психолога і соціального педагога з дітьми з девіантною та делінквентною поведінкою : посіб [Електронний ресурс]. / авт. кол. ; упор. Ю. А. Луценко. – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2015. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://core.ac.uk/download/pdf/32310815.pdf>
 16. З досвіду корекційної роботи практичного психолога і соціального педагога з дітьми з девіантною та делінквентною поведінкою : посіб

[Електронний ресурс]. / авт. кол. ; упор. Ю. А. Луценко. – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2015. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32310815.pdf>

17. Конфлікти та делінквентна поведінка молоді. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/8385?locale=uk> (дата звернення: 20.03.2025).

18. Корекційна робота з учнями професійно-технічних навчальних закладів з профілактики девіантної поведінки. Збірник корекційних програм / укладач В.В. Войтко. – Кропивницький : КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2017. [Електронний ресурс]. Доступно:

<https://psychologdcpp.in.ua/wp-content/uploads/2020/05/%D0%A4%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B2%D1%96-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8.pdf>

19. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : навч. посіб. Суми : Сумський держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка, 2012. – 410 с.

20. Кучерявий О. Г. Педагогіка : Особистісно-розвивальні аспекти : навч. посіб. Київ : Кондор, 2015. 440 с.

21. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Вид-во «Каравела», 2017. URL:

<https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/05/%D0%A0%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0-%D0%B7-%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B8-%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B8.pdf>

22. Магдисюк Л. М. Особливості психологічного консультування підлітків із девіантною поведінкою : монографія [Текст] / Людмила Іванівна Магдисюк, Богдана Василівна Патута. – Луцьк : Вежа-Друк, 2024. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/24411/1/mahdysiuk_patyta.pdf
23. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник / Н. Ю. Максимова. – К.: Либідь, 2011. – 520 с.
24. Марченко Д. Психологія становлення особистості з порушеннями ментального розвитку. Харків : ХДУМа, 2020. 117 с.
25. Мойсеєва О. Є. Психологія агресії в дитячому та підлітковому віці / О.Є. Мойсеєва. – К. : Видавництво ТОВ «3 Медіа», 2010. – 212 с.
26. Мудрак І. А. Психологічні особливості тривожності депривованих підлітків-колоністів : монографія. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2014. 288 с.
27. Онуфрієва, Л.А., Чайковська О.М. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник / уклад. : Онуфрієва Л.А., Чайковська О.М. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2024. <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7837/Psykholohiia-deviantnoi-povedinky.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
28. Підласий І. П. Корекція девіантної поведінки молодших школярів: Експериментальні матеріали / І. П. Підласий, О. В. Шарапова. – Черкаси: ЧДГУ, 2002. – 44 с.
29. Профілактика та корекція відхилень поведінки : навч.метод. посібник / укл. Лариса Мафтин. – Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2021. https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1549/2021_Maftyn_Profilaktyka_posib.pdf?sequence=1&isAllowed=y
30. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
31. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін : монографія / Максимова Н. Ю., Грись А. М.,

Манілов І.Ф., Литвинчук Л.М., Рябовол Т.А., Філоненко Л.А., Максим О.В., Щербина-Прилука В.М.; за ред. Н. Ю. Максимової. – К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712821/1/%D0%9F%D0%A1%D0%98%D0%A5%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%A7%D0%9D%D0%86%20%D0%9C%D0%95%D0%A5%D0%90%D0%9D%D0%86%D0%97%D0%9C%D0%98%20%D0%A0%D0%95%D0%A1%D0%9E%D0%A6%D0%86%D0%90%D0%9B%D0%86%D0%97%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87%20%D0%9E%D0%A1%D0%86%D0%91%20%D0%97%20%D0%94%D0%95%D0%92%D0%86%D0%90%D0%9D%D0%A2%D0%9D%D0%9E%D0%AE%20%D0%9F%D0%9E%D0%92%D0%95%D0%94%D0%86%D0%9D%D0%9A%D0%9E%D0%AE%20%D0%92%20%D0%A3%D0%9C%D0%9E%D0%92%D0%90%D0%A5%20%D0%A1%D0%A3%D0%A1%D0%9F%D0%86%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%98%D0%A5%20%D0%97%D0%9C%D0%86%D0%9D.pdf>

32. Психологія девіантної поведінки особистості : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад.: О. Д. Сафін, С. П. Байда. – Умань : Візаві, 2021. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/14381/1/%D0%9F%D0%9E%D0%A1%D0%86%D0%91%D0%9D%D0%98%D0%9A%20%D0%9F%D0%94%D0%9F%202021%20%D0%BD%D0%BE%D0%B2.pdf>

33. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) [Електронний ресурс] / авт. кол.: О. П. Абухажар, Н. М. Акімова, В. В. Білецька та ін ; упор.: В. Г. Панок, Ю. А. Луценко – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. [Електронний ресурс]. Доступно:

<https://dnmcps.com.ua/sites/default/files/2019-10/31/3/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%BE->

%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0%20%D0%B7%20%D0%B4%D1%96%D1%82%D1%8C%D0%BC%D0%B8%2C%20%D1%81%D1%85%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%8F%D0%B2%D1%83%20%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%97%2C%20%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8.pdf

34. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник [Текст]. [уклад.: М.В. Лемак, В.Ю. Петрище]. Вид. 2-ге, виправл. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 616с.

35. Пушкар В. А. Психологія адиктивної поведінки: Методичні рекомендації до курсу «Психологія адиктивної поведінки» для студентів IV курсу спеціальності «Психологія». – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, 2010. URL: <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/2304/1/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8%20%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81%D1%83%20%20%C2%AB%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8%C2%BB%20%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D1%81>

[%D1%82%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%96%D0%B2%20%D0%86V.pdf](#)

36. Савінова Н.В., Серeda I.В., Борулько Д.М. Технології корекційно-виховного процесу: навчально-методичний посібник. Миколаїв : Іліон, 2018. 172 с.

37. Седих К. В., Моргун В. Ф. Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. – 3-є вид., доп. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2019. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%83%D0%BD-%D0%A1%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%85-%D0%94%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B2.%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%BA-2019.pdf>

38. Спілбергер Ч. Концептуальні і методологічні проблеми дослідження тривоги / Ч. Спілбергер // Тривога і тривожність. Хрестоматія.

39. Стрілецька І. І. Тривожність як індивідуальна властивість особистості (теоретичний аспект). Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія Психологічні науки. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. Вип. 1 (46). С. 266-272.

40. Теоретико-методологічні засади психологічної корекції особистості соціально дезадаптованих неповнолітніх: колективна монографія / за заг. ред. Н.Ю Максимової. – Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2012. – 258 с.

41. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. – Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/46953/1/bartosh%20et%20al..pdf>

42. Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: монографія. Вінниця: КВНЗ «ВАНО», 2018. 200 с.
43. Трирівнева модель профілактики злочинності серед дітей та молоді // Бюлетень Відновне правосуддя в Україні. – 2008. – № 2, вересень. – С. 2-3. URL:
http://multycourse.com.ua/public_html/files/modul_1/profilaktika_prestupnosti_s_redi_detey_i_molodezhy.pdf
44. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник / О. Л. Христук. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. URL:
<https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/380/1/%D0%A5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BA%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%20%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8.pdf>
45. Чала Ю. М., Шахрайчук А. М. Психодіагностика: навчальний посібник / Ю. М. Чала, А. М. Шахрайчук. — Харків: НТУ «ХПІ», 2018. URL:
<https://repository.kpi.kharkov.ua/bitstreams/5215029f-3a71-47fc-bfe4-d47fa8bb982e/download>
46. Швець Т. М. Соціально-педагогічні умови профілактики делінквентних виявів в учнівському середовищі / Педагогічний альманах: зб. наук. праць/редкол. В.В.Кузьменко (голова) та ін. – Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2015. – Випуск 27. – С. 228-235
47. Швець Т. М. Сучасний соціально-демографічний портрет неповнолітніх правопорушників / Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота» – Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2016. – Вип. 1 (38). – С. 327-329
48. Яремко Р.Я., Гродська В.М. Теоретичне дослідження проблеми тривожності особистості у психологічній літературі. Молодий вчений. 2022. №5 (105). С. 83-86.

49. Ясточкіна І.А. Психологічні чинники виникнення та корекція особистісної тривожності у ранньому юнацькому віці: автореф. канд. психолог. наук: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Київ. 2011. 23 с.
50. V. Bocheliuk, T. Shvets, I. Shaposhnykova, K. Shaposhnykov, N. Panov Specificity of the School-Students' Illegal Behavior Prevention in the Work of Social Teacher / Journal of Advanced Research in Law and Economic (2019), Volume X, Summer, 3(41). 734-745
51. Zillmann D. Arousal and aggression. Aggression: Theoretical and Empirical Reviews. Vol. 1. NY., 2013. P. 75–102.
52. Астремська І.В., Караджи О.С., Брашеван О. Особливості прояву девіантної поведінки в підлітковому віці. *Габітус*. 2024. №60. С.39-43 <http://habitus.od.ua/journals/2024/60-2024/8.pdf>

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник діагностики агресивних та ворожих людей Басса-Дарки

Інструкція. *Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить Вам, поставте поруч знак «+», якщо не підходить, то «-».*

1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені призначено.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчуття.
8. Коли мені доводилося обдурювати кого-небудь, я відчував нестерпні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоби розкидатися речами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо ліпше, ніж я очікував.
15. Я часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь.
17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.

18. Коли я дратуюся, грюкаю дверима.
19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим.
20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять.
23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, які ухиляються від роботи, мусять почувати провину.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на брутальні жарти.
27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоби вони не зазнавалися.
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби.
30. Доволі багато людей заздять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало допомагаю своїм батькам.
33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоб їх поставили на місце.
34. Я ніколи не буваю похмурих від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось дратує мене, я не звертаю уваги.
37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді «гризе» заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються.
39. Навіть, якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи пробачили.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене.
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужакам».
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую.
48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось.
49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Часто почуваю себе, мов діжка з порохом, що ось-ось вибухне.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою непросто ладнати.
52. Я завжди розмірковую про те, які причини змушують людей робити приємне мені.
53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших.
56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першу-ліпшу річ.

57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводитьсь зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це.
60. Я лаюся тільки через злість.
61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубий із людьми, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюсь через дрібниці.
70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене.
71. Я часто тільки вдаюся до погроз, а не збираюся їх реалізовувати.
72. Останнім часом я став занудою.
73. Під час суперечки я часто підвищую голос.
74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей.
75. Я ліпше поступлюся своїми принципами, ніж сперечатимусь.

Ключ до опитувальника

Фізична агресія: «Так»: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68. «Ні»: 9, 17, 41.

Непряма агресія: «Так»: 2, 18, 34, 42, 56, 63. «Ні»: 10, 26, 49.

Роздратування: «Так»: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72. «Ні»: 11, 35, 69.

Негативізм: «Так»: 4, 12, 20, 23. «Ні»: 36.

Образа: «Так»: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58. «Ні»: 44.

Підозрілість: «Так»: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59. «Ні»: 65, 70.

Вербальна агресія: «Так»: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73. «Ні»: 39, 66, 74, 75.

Почуття провини.: «Так»: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості: сума балів за шкалами «образа» і «підозрілість».

Індекс агресивності: сума балів за шкалами «фізична агресія», «роздратування» і «вербальна агресія».

Додаток Б

Тест “Шкала реактивної і особистісної тривожності” Спілбергера - Ханіна (ШРОТ)

Група особистісних опитувальників, розроблена Ч.Д. Спілбергера в 1966-1973 рр. Являє собою широко поширену шкалу STAI (State-Trait Anxiety Inventory). Отримав широке поширення російськомовний варіант STAI, який відомий як шкала реактивної та особистісної тривожності

Спілбергера-Ханіна. Бланк шкал самооцінки включає інструкцію і 40 питань-суджень, 20 з яких призначені для оцінки рівня ситуативної тривожності (СТ) і 20 - для оцінки рівня особистісної тривожності (ЛТ). Ю.Л. Ханін адаптував, модифікував і стандартизував методику, а також отримав орієнтовні нормативи рівневої вираженості тривожності: від 20 до 34 балів - низький рівень тривожності; від 35 до 44 балів - середній рівень тривожності; вище 46 балів - високий рівень тривожності. Опитувальник допускає індивідуальне та групове використання.

Текст методики ШРОТ

Інструкція до першої групи суджень про самопочуття.

Залежно від самопочуття *в момент* закресліть найвдалішу вам цифру: «1» – немає, це не так так; «2» – мабуть, так; «3» – вірно; «4» – цілком правильно.

1. Ви спокійні 1 2 3 4
2. Вам ніщо не загрожує 1 2 3 4
3. Ви перебуваєте у напрузі 1 2 3 4
4. Ви відчуваєте жаль 1 2 3 4
5. Ви почуваєтеся вільно 1 2 3 4
6. Ви засмучені 1 2 3 4
7. Вас хвилюють можливі невдачі 1 2 3 4
8. Ви почуваєтеся відпочилим людиною 1 2 3 4
9. Ви стурбовані 1 2 3 4
10. Ви відчуваєте почуття внутрішнього задоволення 1 2 3 4
11. Ви абсолютно впевнені у собі 1 2 3 4
12. Ви нервуете 1 2 3 4
13. Ви вважаєте собі місця 1 2 3 4
14. Ви роздуті 1 2 3 4
15. Ви відчуваєте скутості і напруження 1 2 3 4
16. Ви задоволені 1 2 3 4
17. Ви стурбовані 1 2 3 4
18. Ви занадто порушено і вас на собі 1 2 3 4
19. Вам радісно 1 2 3 4
20. Вам приємно 1 2 3 4

Ситуативная тривожність (СТ) визначається за ключем: (СТ) = (3, 4, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 17, 18) – (1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20) + 50

Інструкція до другої групи суджень про самопочуття. Прочитайте (прослухайте) уважно кожна з наведених нижче пропозицій і закресліть (запишіть) підходящу вам цифру справа залежно від цього, як ви себе відчуваєте *зазвичай*. Цифри справа означають: «1» – що ніколи; «2» – іноді; «3» – часто; «4» – майже завжди.

1. Ви відчуваєте задоволення 1 2 3 4
2. Ви швидко втомлюєтеся 1 2 3 4
3. Ви легко можете заплакати 1 2 3 4
4. ви хотіли бути настільки ж щасливим людиною, як та інші 1 2 3 4

5. Буває, що програєте тому, що недостатньо швидко приймаєте рішення 1 2 3 4
 6. Ви почуваєтеся бадьорим людиною 1 2 3 4
 7. Ви спокійні,хладнокровні і зібрані 1 2 3 4
 8. Чекання труднощів дуже турбує вас 1 2 3 4
 9. Ви занадто переживаєте через дрібниці 1 2 3 4
 10. Ви буваєте цілком щасливі 1 2 3 4
 11. Ви приймаєте обходитися без близько до серця 1 2 3 4
 12. Вам бракує впевненості у собі 1 2 3 4
 13. Ви почуваєтеся безпечно 1 2 3 4
 14. Ви намагаєтеся уникати критичних ситуацій і труднощів 1 2 3 4
 15. Вам буває хандра, туга 1 2 3 4
 16. Ви буваєте задоволені 1 2 3 4
 17. всякі дрібниці відволікають вас 1 2 3 4
 18. Ви так переживаєте розчарування, що потім він довго не можете про неї забути 1 2 3 4
 19. Ви урівноважений людина 1 2 3 4
 20. Вас охоплює сильне занепокоєння, як ви думки про свої добрі справи і турботах 1 2 3 4
- Особистісна тривожність (ОТ) визначається по ключу: (ОТ) = (2, 3, 4, 5, 8, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 20) – (1, 6, 7, 10, 13, 16, 19) + 35*
- Результати оцінюються зазвичай, у градаціях:
- До 30 балів – низька;
- 31 – 45 балів – середня;
- 46 балів і більше – висока тривожність.

Додаток В

Методика діагностики самооцінки й рівня домагань особистості (Дембо-Рубінштейн)

Хід виконання завдання

Інструкція

Будь-яка людина оцінює свої здібності, можливості, характер та ін. Рівень розвитку кожної якості, сторони людської особистості можна умовно зобразити вертикальною лінією, нижня точка якої символізуватиме найнижчий розвиток, а верхня - найвище. На наступній сторінці зображені сім таких ліній. Вони позначають:

- 1) здоров'я;
- 2) розум, здібності;
- 3) характер;
- 4) авторитет у однолітків;
- 5) уміння багато робити своїми руками, умілі руки;
- 6) зовнішність;
- 7) впевненість у собі.

Під кожною лінією написано, що вона означає. На кожній лінії рисою (-) відзначте, як ви оцінюєте розвиток у себе цієї якості, сторони вашої особи в даний момент часу. Після цього хрестиком (х) відзначте, при якому рівні розвитку цих якостей ви були б задоволені собою або відчули гордість за себе.

Завдання

Зображено сім ліній, довжина кожної - 100 мм, із зазначенням верхньої, нижньої крапок і середини шкали. При цьому верхня і нижня точки відрізняються помітними рисами, середина - ледь помітною крапкою. Методика може проводитися як фронтально - з цілим класом (або групою), так і індивідуально. При фронтальній роботі необхідно перевірити, як кожен учень заповнив першу шкалу. Треба переконатися, чи правильно застосовуються запропоновані значки, відповіді на питання. Після цього випробовуваний працює самостійно. Час, що відводиться на заповнення шкали разом з читанням інструкції, 10-12 хв.

Обробка результатів

Обробка проводиться по шести шкалах (перша, тренувальна – «здоров'я» - не враховується). Кожна відповідь виражається в балах. Як вже зазначалося раніше, розміри кожної шкали 100 мм, відповідно до цього відповіді школярів отримують кількісну характеристику (напр., 54 мм = 54 балам).

1. По кожній з шести шкал визначити:

- а) рівень домагань - відстань в мм від нижньої точки шкали ("Про") до знаку "х";
- б) висоту самооцінки - від "0" до знаку "х";
- в) значення розбіжності між рівнем домагань і самооцінкою - відстань від знаку "х" до знаку "-", якщо рівень домагань нижче самооцінки, він виражається негативним числом.

2. Розрахувати середню величину кожного показника по всіх шести шкалах.

Рівень домагань

Норму, реалістичний рівень домагань, характеризує результат від 60 до 89 балів. Найбільш оптимальний - порівняно високий рівень - від 75 до 89 балів, що підтверджує оптимальне уявлення про свої можливості, що є важливим чинником особистісного розвитку. Результат від 90 до 100 балів зазвичай засвідчує нереалістичне, некритичне відношення дітей до власних можливостей. Результат менше 60 балів свідчить про занижений рівень домагань, він - індикатор несприятливого розвитку особистості.

Висота самооцінки

Кількість балів від 45 до 74 ("середня" і "висока" самооцінка) засвідчують реалістичну (адекватну) самооцінку. Кількість балів від 75 до 100 і вище свідчить про завищену самооцінку і вказує на певні відхилення у формуванні особистості. Завищена самооцінка може підтверджувати особистісну незрілість, невміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими; така самооцінка може вказувати на істотні спотворення у формуванні особистості – «закритості для досвіду»,

нечутливості до своїх помилок, невдач, зауважень та оцінками оточуючих. Кількість балів нижче 45 вказує на занижену самооцінку (недооцінку себе) і свідчить про крайнє неблагополуччя в розвитку особистості. Ці учні складають “групу ризику”, їх, як правило, мало. За низькою самооцінкою можуть ховатися два абсолютно різних психологічних явища: справжня невпевненість в собі і “захисна”, коли декларування (самому собі) власного невміння, відсутність здатності і т. п. дозволяє не докладати жодних зусиль.